

ИЗМЕНЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР ПРЕЗ ПРЕХОДА

Ивайло Христов¹

Въведение

Българският народ днес изживява едни от най-критичните периоди в своята история. Въпреки големите очаквания и надежди (разрушаване на едностранната тоталитарна система, изграждане на новите демократични държавни институции, свободни избори, пазарна икономика и пр.), преходът от тоталитарно управление към демократично общество в България се разви драматично, изострайки негативите в българския национален стереотип. **Имаме подмяна на промяната**, в резултат на което се съсипаха фундаменталните устои на държавата: ефективна промишленост, модерно земеделие, добре организирана и работеща здравна система, високо равнище на образование, стабилна армия и действаща полиция. Това стана възможно, защото вместо развитие към рационален, предприемачески капитализъм, политическият елит тласна страната към ирационален, бандитски капитализъм, при който печалбите не са от труд и креативност, а от грабеж и спекула. В резултат: мизерност, безпросветност и духовна пустота. Оттук и невъзможността, поне засега, голяма част от българите да живеят добре и достойно – като един високоуважаван европейски народ. Роди се митът за „нежната революция“, която „доведе до предсрочна гибел на няколко милиона обикновени хора: от стрес, от липса на доходи, от липса на ресурси за нормално потребление и лекарствено осигуряване, от брутално ограбване, от липса на лична сигурност и пр.“²

Краят на XX и началото на XXI век са съпроводени с подкопаване устоите на българската народопсихология и на културните ни традиции. Налице е негативната промяна на цивилизационен генотип по целия обществен сектор. Социалната промяна през 1989 г. наложи друга политическа система, но и роди ново, дълбоко несправедливо класово разделение на българското общество, създаде действителност, която разруши традиционните цивилизационни корени на българския народ.

След 1989 г. започна формирането на нов цивилизационен модел в българската народопсихология, който носи особеностите на криминалния преход към пазарна икономика и див капитализъм. Той е ситуиран върху неолиберални икономически и социални доктрини, върху постмодерната парадигма на печалбата, хедонизма и отчуждението. При него доминира утвърждаването на потребителско-консумативната нагласа, трансформираща в негативен план традиционните

¹ Ивайло Христов е доктор на науките, доцент в кат. „Медии и обществени комуникации“; сл. тел.: 81-95-371, e-mail: ivaylo.d@abv.bg

² Великов, Никола. Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм. С., 2010, с. 20.

български черти като: родолюбие, трудолюбие, солидарност, добросъседство, гостоприемство, справедливост, ученолюбие, уважение към семейната традиция и пр. Тоест, налице е пренареждане на ценностната система по посока на комерсиализация на всички сфери – и духовни, и материални. Стремехът към благополучие и развлечение стават доминиращи. В самите тях може би няма нищо лошо. Трагично е, когато все повече хора, за да ги достигнат, прекриват прага на морала и труда на останалите. Това, което ги възпира, е не толкова съвестта, колкото страхът. Идеалът на повечето българи днес е консуматорското благоденствие.

Наблюдаваме ускоряващ се процес на западане, на все по-отчетлива липса на качества, като сравненията между ценностните системи на хората, живели и при социализма, и при днешния капитализъм, са категорично в полза на „реалния социализъм“. Това може да се установи и с помощта на социологически проучвания, анкети, оценки и пр., но може да се види и с просто око – така да се каже органолептично.

Отдавна е изречена фразата – **каквато е системата, такъв е и нейният продукт**. Вихрещите се в обществото властолюбие, корупция, алчност, омраза, егоизъм и пр. няма как да не „увредят“ водещите черти на българския национален характер и да не повишат мащабите на българската народопсихологическа дефектология. Интересно е, че в България при всяка промяна излиза пяната, проявяват се най-нелицеприятни черти (завистта, неблагодарността) от националния ни характер. А това означава, че **в недрата на българската душевност дремят силно разрушителни процеси**. И още – **добродетелният човек е неудобен, а отгук и неприятен, защото не може да се управлява и манипулира**. Да не забравяме и факта, че през XX век българите са подложени на перманентни психологически срывове: националните катастрофи през Междусъюзническата и Първата световна война, братоубийственият колапс през 1923-1925 г., промените на политическата система на 9. IX 1944 г. и на 10. XI 1989 г. За едно столетие това не е никак малко!

Паралелно с това тече и друг процес – натрупване на нови характерови недостатъци и деформации, катализиращи ценностния взрив сред българското общество. Те са видими в появата на „новия стар бич“ – бедността и социалното неравенство, алчността, интересчийството и стремежа към бърза печалба на всяка цена, реваншизма, девалвацията на човешкия живот, езика на омразата, деморализацията и декласацията на солидни обществени слоеве и пр. **Нужно е ясно да се каже, че страната ни от втората половина на 80-те години на XX век до днес изпада в условията на многоизмерна задълбочаваща се криза: социално-икономическа, държавно-политическа, ценностно-цивилизационна. Динамиката на тези аспекти е различна, но в сферата на ценностните измерения движението е в посока на нейното усилване**. За съжаление не се търси изход в посока на социална справедливост и солидарност, което ще успокои и хармонизира донякъде българското общество. Към това трябва да добавим последователното и методично обезбългаряване и обезлюдяване на страната през последните десетилетия, а отгук – и функционирането на държавата в рамките на все по-тесен ресурс: технологичен, икономически, интелектуален, духовен.

Сума сумаром, в началото на 90-те години на XX век в България е видим ясен преход към неокапитализъм. Той, естествено, няма да бъде българският капитализъм отпреди Втората световна война, довел обществото до безизходица. Неговото буквално реставриране е невъзможно, най-малкото, защото не може да не бъде повлиян от новите социални тенденции от края на XX и началото на XXI век. Но неокапиталистическото общество си идва с всичките атрибути: безработица, бърза инфлация и източване на спестяванията на населението, масова спекула, олигархични структури и използване на държавно-политическите позиции за забогатяване, формиране на компрадорски политически елит, разрастване на престъпността.

Променя се цялостната действителност и се ражда нова обществена формация и капиталистическа пазарна икономика, чиято основа е частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на наемния труд. „Имуществените различия стават огромни. Собствеността се концентрира в ръцете на малко хора, които се превръщат в новите господари на живота – с тях ще се съобразяват и в редица отношения на тях именно, в крайна сметка, ще служат политици и хора на изкуството, журналисти, учени.“³

В духовната сфера започва силна комерсиализация и дълбоко изменение на базисните ценности по посока на парите, печалбата, богатството. Те ще сринат дълбоко традиционната ни нравствена система, отваряйки място на духовната безпътица и въртопите на мизерията, обхванали нашия народ през последните две десетилетия. И не на последно място – преходът отчужди държавата от трудовите хора, направи я омразна и ненавиждана.

1. Провалът на българския политически елит. Причини и следствия.

Една от обективните причини за характеровия срив сред българите през последните десетилетия е фактът, че нововъзникналият политически елит – и десен, и ляв, се оказва далеч под обективните потребности на времето. „След 1989 г. с българина се случва за пръв път нещо качествено ново и небивало никога като реалност в миналото. И в неговото лично битие, и като пример в световната история: тогава вече една собствена, българска власт, представлявана последователно от серия правителства, чиито министри са „родени и откърмени от българска майка“, подлага на унищожение икономическия, духовния и военно-отбранителния потенциал на собствената си силна държава!? Без наличие на разумен подход и на чувство за мярка в инициативите, свързани с „разграждането на тоталитарната държава“.⁴ Или образно казано: „България е от 10 години полигон за изпробване на съвършено непознат досега механизъм за претопяване на цял един народ и разграждане на държавата му със съдействието на самия този народ и основните му институции, които заработват в един момент по чужда програма, без видимо нарушение на нито един от основните

³ Михайлов, Стоян. Отново ли химери и демагогия. в. „Континент“, бр. 68/24.03.1993 г.

⁴ Митев, Трендафил. Драмата на българския народностен характер през годните на преход. В – Научни трудове на УНСС, т. 3, 2014, с. 176-177.

принципи на Конституцията и демокрацията. По-кратко казано, обреченият за бесе-не насапунисва сам въжето, налага си примката на шията и сам изритва бурето под себе си.⁵

Ето защо, успоредно с материалната и икономическата нищета, през 90-те години на XX век **са налице трагични резултати в управленската политика на страната. Имаме недвусмислен провал на българския политически елит.**⁶ Относително добрите постижения от 2001 г. до началото на световната икономическа криза (2008) не компенсират разрухата през последното десетилетие на миналия век. Според официалните статистики на ЦРУ, България е на осмо място по смъртност в света.⁷ Афганистан, разкъсан от войни от десетилетия, е на седмо място, Сомалия е девета. Страните в топ 7 са преминали през продължителни въоръжени конфликти, глад, геноцид, апартейд и ядрени катастрофи. Българите са преминали през 23 години на преход към демокрация... В момента България е на последно място в Европа (61-во) по основни социално-икономически потребности⁸ – една основна причина за масовите демонстрации през 2013, които все още водят десетки хиляди души на антиправителствени протести ежедневно: от демократичните промени през 1989 г. животът в България не е спирал да бъде неестествено труден.

Няма да обсъждаме дилемата дали социализмът в Централна и Източна Европа слезе от историческата сцена по силата на вътрешни закономерности, или заради предателство (от върхушката на КПСС и Съветската държава – конкретно Михаил Горбачов и Борис Елцин), но си струва да цитираме виждането на Александър Лиллов за предимствата и ценностите на тази система: „Социализмът не е черна дупка нито в световната, нито в съветската, нито в българската история. Сегашното тотално отрицание е невярно като оценка и погрешно като подход. Социализмът се провали не защото нямаше постижения. Сегашното разрушаване на всичко, свързано със социализма, е обикновено варварство. Създаденото трябва да се реформира, а не да се руинира. Ако би могло с едно изречение да се резюмира най-голямото постижение на социализма, то е, че осигури на всички граждани на обществото работа и доходи, почивка, жилище, безплатно лечение, безплатно образование, специални грижи за децата, достойни старини. Тези блага не бяха достатъчни, не бяха разпределени поравно, но бяха блага за всички.“⁹

Колкото и странно да звучи, през годините на прехода към демократично общество и пазарно стопанство ние по-скоро се отдалечихме от Европа като икономика, бит и култура. Няма какво да се лъжем: тепърва ще започне европеизирането на България. Това, че сме членки на ЕС, все още нищо не означава. Днес ние не сме реално европейска страна нито по бит, нито по жизнен стандарт, нито по производителност на труда. Нашето изоставане от Западна Европа е с десетилетия. И ако в началото на

⁵ Хайтов, Николай. Троянските коне в България. Кн. 1., С., 2002, с. 301.

⁶ Вж. Найденов, Георги, Ралица Велева. Публична власт и политика. С., 2011, с. 179 и сл.

⁷ Източник – БГНЕС, 15.01. 2013 г.

⁸ Петков, К. и А. Владков. Социалната политика през прехода в България, В: Социалната криза и България. С., 2012, с. 412-413.

⁹ Лиллов, Александър. Диалогът на цивилизацията. С., 2004, с. 340.

90-те години на ХХ век прогнозите за пълна евроинтеграция бяха оптимистични, с течение на годините те ставаха все по-мрачни. Разрухата на селското стопанство, парализата на икономиката, драмите в битата на народа в редица отношения ни отдалечиха от Европа. Рефренът „Четиридесет и пет години стигат, времето е наше“, който звучеше по улици и площади в зората на демокрацията, неусетно се замени с изречение „Е, нема такава държава!“. И както справедливо отбелязва Кристина Патрашкова: „Никой в България отдавна не вярва на публичните приказки на тези, които ни управляват. Животът ни е функция на прочутото задкулисие.“¹⁰

Нека да припомним патетичното слово на писателя Георги Мишев на митинга от 18 ноември 1989 г.:¹¹

Хора, стекли се на площад „Ал. Невски“, минали по тънкия лед на страха! Днес вие заслужихте най-чистото, най-високото обръщение: ГРАЖДАНИ!

ЗДРАВЕЙТЕ ГРАЖДАНИ!

Честит ДЕН ПЪРВИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ!

...След четири десетилетия на движение в кръг и тъпчене на едно място, да се надяваме, че вече поемаме върната посока – към една цивилизована България: модерна, заможна, спокойна, стабилна земя, в която единствено ще се люлеят само бебешките люлки и бронзовите камбани на този величествен храм...

Вече седми ден българинът диша спокойно: от плещите му се смъкна воденичният камък на тоталитаризма; апатията изчезва, апетитът за живот се завръща. Незнайни доскоро резервни сили се събуждат в имунната му система като след хипнотичен сеанс. Хипнозата, в която бяхме изпаднали цели десетилетия, отстъпва пред разума, пред надеждата. Най-сетне разрушеното равновесие трябва да бъде възстановено според природния закон. И всичко да си дойде на мястото: глупакът да престане да съветва умния; бездарният – да ръководи талантливия; мерзавецът – да проповядва морал...

И както е писано в мъдрите книги: ВСЕКИМУ СВОЕТО!

На селянина – земята, с трайни гаранции за собственост. На работника – акции от фабриката. На човека с перото – свобода за творчество, за себеизява, за самоусъвършенстване. Стига грижи и любов към човечеството изобицо! Да се погрижим за отделния човек!

И същият Георги Мишев – след четвърт век в спомената си книга „Мир на страха ни“ с горчивина отбелязва: „Гледам редовете, написани на коляно преди двайсет и пет години. Като всяка патетика бият на кухо, с много грим и съмнителен възторг. Не ви ли излъгах, граждани от площада, не ви ли заблудих? Къде е сега оная заможна, стабилна и спокойна България, която ви обещавах? Изчезна ли апатията, дето ни потискаше като мрачен махмурлук половин век? Излязохме ли от хипнозата,

¹⁰ Патрашкова, Кристина. Защо политиците са страхуват от папараци. В. „Галерия“, 24-30. 06.2015, с. 22.

¹¹ Мишев, Георги. Мир на страха ни. Бележки под линия. С., 2014, с. 485-486.

която премрежва погледа и ни превръща в сомнамбули, блуждаещи из днешното безвреме? Къде са селяните, стъпили върху собствена си земя, работниците – акционери във фабриките, независимите интелектуалци с мащабно мислене? Какъв суховей отнесе творческият климат от артистичния свят, та се настани циреят на чалгата и дивият самораслек?... Тече пясъкът вече четвърт век и скърца между зъбите ни: как я почнахме, накъде отиде...¹²

По ирония на историята станахме свидетели на един емоционален, страстен, идеологически обагрен, но като цяло непремислен преход. И като резултат на това: започването на празно място след всяка „голяма промяна“, ускоряването на разрушителната стихия и самоизяждането у българите, които, след като унищожат създаденото, обикновено не знаят какво и как да изградят.

Основна причина за това е алчността и безотговорността на новия български политически елит – и синия, и червения.¹³ Нека да си припомним какво стана през 1991 и 1997 г., когато в България се осъществи подчертано десен прокапиталистически завој. През 1991 г. Филип Димитров на практика ликвидира българското селско стопанство – напоителни съоръжения и селскостопанска техника, сграден фонд, огромни ферми за животни бяха унищожени и загубите са за милиарди долари.¹⁴ Шест години по-късно се извърши и деиндустриализация на страната, унищожаване и разграбване на промишленото ѝ богатство.¹⁵ Собственост за над 30 млрд. бе раздадена на десетина пъти по-ниска цена на малка група хора, които вместо да я направят ефективна, я ликвидираха, разграбиха и препродадоха. Първоначалното натрупване на капитала у нас стана с подчертано варварски средства, по криминален път – грабежи, убийства, контрабанда, получаване на активи на символични (смешни) цени, криминално организирани търгове, заменени имуществва и пр. Вместо организиране на ефективен производствен процес, се утвърди „инвестиране в камерни мащаби в инерционни отрасли, в леката и хранителната промишленост, примитивни инвестиции в земеделието, пренасищане с инвестиции в туризма, застраховането, консултантските услуги и пр., при което главни белези на развитието бяха: значителен дял на сивата и черната икономика; ограбването на населението чрез системата на изкупните цени на дребно; отказ от регламентирано предоставяне на продукт за обществото – мита, данъци, такси и пр.“¹⁶

Ето защо реставрацията на капитализма бе съпроводена с гигантска разруха, по-варварска в сравнение с катастрофите след войните. За 8 години след 1919 г., когато на България са наложени изключително тежки условия, тя успява да възстанови разрушеното и да достигне БВП от 1913 година.¹⁷ А през 1950 г., шест години

¹² Мишев, Цит. съч., с. 486.

¹³ Вж. Пачкова, Петя. Елитът на прехода. С., 2003, с. 236-237.

¹⁴ Закон за ликвидационните съвети. Държавен вестник, бр. 50 от 19. 06. 1992 г.

¹⁵ Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия. ДВ, бр. 39 от 1998.

¹⁶ Великов, Никола. Доходи и потребление на населението в България при прехода от реален социализъм към див капитализъм. С., 2010, с. 58.

¹⁷ Рангелова, Р. България в Европа: Икономически растеж през XX век. С., 2006, с. 174-175.

след 1944 г., страната ни успява да надмине равнището на национален доход на човек от населението от 1939 г.¹⁸ След 1989 г. голяма част от годините са „нулеви“ за историята. Страната ни днес е едва на равнището на БВП от 1989 г., докато за същото време Европа и светът направиха огромен скок напред. Знаменита е фразата на Монтескьо за разликата между дивака и цивилизования човек. Дивакът, според него, ако трябва да се добере до плодовете на едно дърво пред себе си, ще го отсече, докато цивилизованият човек ще откъсне плодовете и ще запази дървото.¹⁹

Как и защо се стигна до тук?

В сравнение със строителите на следосвобожденска България, за които интересите и престижът на собствената държава е въпрос на дълг и политическа норма, голяма част от съвременните ни управници констатират значителен дефицит на държавничество. Грубо казано: немалка част от българската политическа върхушка служи не на българския народ, а на лични или чужди интереси – като или продава неизгодно ключови сфери на обществото и икономиката, или направо ги унищожава под чужда диктовка, алчност, слабоумие, криворазбран интегритет. И тук е един от най-големите парадокси в новата ни история: при безпрецедентното разграбване на националното богатство нито един от грабителите не е признат за виновен и съден. Да не говорим за реално осъдени. Тоест, създадена е вече каста, която носи различна ценностна система, притежава материални възможности и води начин на живот, които са коренно различни от тези на обикновените българи.

С други думи – една от основните причини за разгрома на българската икономика е свързана с вулгарното интресчийство на българските управници и със защитата на тесни корпоративни и политически интереси. Разбира се, от значение са и „поръчките“ от външни икономически и политически сили, които са в ущърб на българските национални интереси и в услуга на новите ни „покровители“.

Съпоставителен прочит на ценностите и приоритетите на политическата генерация от края на XIX и края на XX век прави Георги Янков в студията си „Проблемът за държавността след Освобождението на България (1878) и в началото на XXI век“.²⁰ Авторът установява наличието на ясно обособени противоположни тенденции и антиподи:

1. През първите две десетилетия след Освобождението доминира историческият оптимизъм и патриотизъм, докато през първите две десетилетия след 1989 г. доминираща тенденция е песимизмът (според социологическите изследвания българите са най-песимистичната нация в ЕС), нихилизмът и дори националният мазохизъм (самообругаване на българското).

2. През първите две десетилетия след Освобождението е налице демографски бум. Български студенти учат в руски и западни университети, но се връщат в родината, докато през изминалите близо две десетилетия след 1989 година е налице демографски колапс. През 1990 г. населението на България е било 8 669 269, а през 2007 г. е 7 640 240 (според данни на отдел „Статистика на населението“ на НСИ). Едва през по-

¹⁸ Пак там, с. 60-61, 109.

¹⁹ Монтескьо, Шарл. За духа на законите. С., 1984, с. 118.

²⁰ Янков, Георги. Политологични анализи, С., 2010, с. 38-39.

следните години се забелязват слаби индикации за бавно излизане от демографската криза. През 2007 г. са се родили 75 349 деца, в сравнение с предходната година броят им се е увеличил с 1371. Според различни изчисления страната е напусната от над един милион души. При това е налице масово изтичане на умове (както находчиво отбелязва проф. Георги Марков – „всеки има мозък, но не всеки има ум“), богатите нации стават все по-богати и за сметка на подготвени у нас специалисти. Ако българите не бъдат мнозинство в своята страна, тя няма да бъде българска! (През 2050 г. статистическите данни на ООН предвиждат населението у нас да се сведе до 5, 67 милиона души, след това на Чехия, Унгария, Австрия – б.м., И. Х.).

3. Още в първите години след Освобождението е ликвидирано разбойничеството на турски чети в Североизточна България (главно в Делиормана), което според тронното слово на Александър II през 1880 г. – „взема обезпокоителни размери за ония места“. А според телеграмата на кмета на Ески Джумая до председателя на камарата: „Разбойничеството взема характер на въстание“. На 26 април 1880 г. НС дава „извънредни пълномощия“ на военния министър Ернрот, който по оценка на С. Радев „изпълни своята мисия с голяма вещина... не се мина дълго, и разбойничеството биде потушено“. Докато през първите две десетилетия след 1989 г. е налице обезпокоителна тенденция към криминализация и делегитимация на държавата, включително връзки на политици със субекти от сенчестия бизнес.

4. През първите десетилетия след Освобождението страната се изгражда и развива с бързи темпове. Само в рамките на първото поколение българи след Освобождението е постигнат „неимоверен напредък и успех в много отношения; надминали сме някои наши съседи, които са заживели свободно с половин век по-рано от нас“. Докато след 1989 г. страната преживява ужасен преход на разпад (разрушено бе земеделието, голяма част от индустрията, настъпи културна и морална дезориентация), страната преживя рязък и тежък икономически упадък. Градивните и съзидателните процеси са частични и само в определени области и браншове, и то главно през последните десетина години. Вместо призвани политици и държавници, на политическата сцена излязоха главно политикани, които по изрече на Вебер живеят от политика, а не за политика. Процесите на разпад на държавността са право пропорционални на степента на дефицита на държавническо съзнание. Изключенията в това отношение са рядкост.

В заключение Георги Янков подчертава, че подобни дефицити се наблюдават и в други източноевропейски страни, но в много по-малка степен: „Дори един от открояващите се съвременни източноевропейски държавници – проф. Вацлав Клаус, президент на Чехия и доктор хонорис кауза на УНСС, с горчивина заявява: „Чехите нямат достатъчно силно чувство за своята национална идентичност и затова се самоподценяват, сервилничат пред всеки по-силен съюзник“.

През 90-те години на XX век българският политически елит загубва историческата инициатива, получена вследствие на промяната на 10 ноември 1989 година. Освен обективни фактори като инерционност и консервативност на социалната система, сила на държавната бюрокрация, въздействие на представения в Международния валутен фонд чужд капитал, не по-малко значение за това имат и няколко субективни,

национално „оцветени“, причини. В студията си „Същност на социалната промяна в България след 10.11.1989 г.“²¹ Георги Найденов ги характеризира така:

- **Неумението на новия политически елит да взема верни стратегически решения**, да подчинява краткосрочните на дългосрочните си интереси. От гледна точка на стратегическите си интереси новият политически елит би трябвало да приведе бърза приватизация и да осигури доминация на акционерния капитал над държавния, защото именно това ще доведе до постепенно активизиране на стопанската дейност, ще започне подемот и излизането от кризата. Превес вземат обаче краткосрочните интереси: забавяне на приватизацията, което е в услуга на управлението на всяко едно правителство, чийто естествен стремеж е да кара каруцата на властта с колкото се може по-малко „друсане“.
- **Конфронтационният характер, който новият елит придава на отношенията си със стария.** В условията на такава значима социална промяна като нашата големите и съдбоносни задачи могат да бъдат решени или ако контра-елитът е достатъчно силен и тотално измести стария елит от всички лостове на властта и го лиши от всякакви властови ресурси, или ако старият и новият елит, без да изоставят конкуренцията си, действат еднопосочно за решаване на големите обществено-значими проблеми. Решението, което взема политическият елит на СДС, е борба за пълно изместване на стария политически елит от всички негови зони на влияние, борба за тотална хегемония във всички сфери на социалния живот и потискане на всички други центрове на власт. Това решение се оказва погрешно. То довежда до блокиране на реформата, тъй като елитът на БСП е със значително присъствие в политическото и икономическото пространство на България.
- **Начинът на мислене на икономическите експерти.** След изборите за Велико народно събрание, когато те практически заемат ръководни постове в икономиката, се оказва, че възможностите им са били да критикуват, а не да реализират своя програма за изход от кризата. Вместо да започнат приватизация, когато икономиката ни е в сравнително добро състояние и безработицата е ниска, те започват по административен път да я „свиват“ и „охлаждат“. Ако е започната незабавна приватизация, „свиването“ на икономиката би било естествен процес. При изострена конкуренция биха оцелели най-добрите предприятия, а освобождаващата се работна сила ще бъде поглъщана от нововъзникналите производства. Част от този процес е провеждането от Иван Костов през 1997–2001 г. на една откровено грабителска приватизация. При нея, от около 30 млрд. долара материални активи, в държавната каса влизат едва 2 млрд. долара. Това окончателно компрометира новия политически елит.
- **От съществено значение е социалната аморалност на политическата върхушка.** В началото на 1990 г. новият политически елит издига лозунга за търсене на отговорност от виновниците за националната катастрофа. Оказва се обаче, че лозунгът е бил само хвърляне на прах в очите. В практическата си дейност новият елит се присъединява към лансираната от стария елит

²¹ В – Найденов, Георги, Велева, Ралица. Публична власт и политика. С., 2011, с. 184-188.

идеологема за общата вина. И БСП, и СДС бързат да обявят, че държавата е банкрутирала, че целият народ е виновен за банкрута и следователно всички трябва да „затегнем коланите“, „да търпим лишения“ и пр., за да извадим страната от кризата. Много скоро става ясно, че управляващата класа изобщо няма намерения да търпи лишения, че лишенията и затыгането на коланите са предназначени за българското гражданство. Чрез „либерализация“ на цените, притежавайки монопола над ресурсите, управляващата класа за два месеца увеличава четирикратно цените на стоките и услугите и обезценява спестяванията на българското гражданство. Това е висша форма на социална аморалност, тъй като българското гражданство не носи никаква отговорност за банкрута. Основната маса от българския народ – в качеството си на наемен работник, продава работната си сила на управляващата класа и предоставя на нея правото и задължението да организира производствения процес, да използва работната му сила по най-ефективен начин. За ефективността на общественото производство българското гражданство не носи никаква отговорност. Отговорността е изцяло на съвкупния капиталист – управляващата класа, номенклатурата на българската комунистическа партия.

В скоби ще вметна, че **още от средата на 80-те години за нея става ясно, че системата вече не работи!** Икономическите отчети показват, че реалното потребление надхвърля производителните възможности на страната. Увеличават се бюджетните разходи за субсидиране на т.нар. „несвойствени“ дейности, които достигат до 7 млрд. лв., а вносът на месо, млечни продукти, зърно и пр. (и то в земеделска България!) възлиза на 1 млрд. щ. долара. Кризата се задълбочава и от обезсилването на специалния договор между Тодор Живков и Леонид Брежнев, по силата на който реекспортираме нефт на стойност 2 млрд. щ. д. годишно „В края на 80-те години държавата взема значителни кредити в чужда валута за финансиране на нарастващия дефицит по текущата сметка – от 3,5 млрд. щ. д. през 1985 г. до 9,2 млрд. щ. д. през 1989 година. България в буквалния смисъл на думата „изяжда“ тези милиарди долари за изкуствено поддържане на доказано провалилата се партийна ценова политика.“²²

След 1989 г. се прояви отчетливо **„идейна метаморфоза“ на политическия ни елит, граничеща с хамелеонщината** „Синове и дъщери, снахи и зетьове на бивши партийни величия и всевъзможни активни функционери на свалената от власт комунистическа партия с невероятна повратливост застанаха дръзко и с наперен външен вид сред новия „демократичен елит“. Тези хора имат практиката да забравят семейната традиция и да я загърбват брутално.“²³ Бягството от собственото минало²⁴ на част от червената номенклатура се извърши в няколко посоки.

ЕДНА ЧАСТ от нея се втвърди. Тя не можеше да понесе, нито да разбере Промяната. При това лидерите на тая промяна, които бяха и останаха елитни фигури в

²² Данов, Румен. Българските освобождения. С., 2014, с. 73.

²³ Митев, Трендафил. Цит. съчл, с. 183.

²⁴ Семов, Марко. Българска народопсихология. С., 2001, с. 439-440.

политическия живот, я извършиха чрез такива личности, които да стъписват и дори да объркват хората.

ДРУГА ЧАСТ, по посочените по-горе причини, се стъписа. Тя не беше очаквала такава демокрация. А се стъписаха хора опитни, интелигентни, със собствено мислене. Достатъчна причина, за да им помогне кадровото ръководство на БСП да се отстранят... Това бяха хора, трудни за манипулация, достойни, настроени демократично, високообразовани и квалифицирани, но нежелани, а и стъписани от личностите, които се заеха да осъществяват демокрацията.

ТРЕТА ЧАСТ – това бяха младите комсомолски кадри, в голямата си част вече достатъчно развратени, които арогантно се хвърлиха в битката за разграбване на България. Те именно показаха безпардонност и цинизъм, които доведоха страната до катастрофата през януари 1997 година. Младите комсомолци бяха разбрали пределно ясно, че политиката през тези години не е място, където се създава една нова демократична и привлекателна България, а където се отглеждат нови капиталисти.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ се хвърли в новосъздаващото се синьо пространство, без оглед на това как изглежда в очите на другите. Тези хора не бяха в никакъв случай демократи. Те просто искаха отново да бъдат във властта. И на всяка цена. И го направиха. Никой от репресираните от комунистическата власт българи не е изрекъл по-остри и язвителни обвинения от тези, които тъй предано и покорно я бяха обслужвали в продължение на десетилетия

От небитието се появи позабравения през втората половина на ХХ век реваншизъм, като след 1989 г. той е олицетворяван не от пострадалите от сталинизма като д-р Петър Дертлиев, Милан Дренчев, д-р Атанас Москов, Йосиф Петров, а от наследниците на бившите активни борци. Така че, синдромът „пребоядисване“ стана банална, обикновена и тъжна реалност.

Арнълд Тойнби – във фундаменталния си труд „Изследване на историята“, формулира т. нар. „теория на предизвикателствата“.²⁵ Според нея историческите обстоятелства отправят към човешките общности едно или друго предизвикателство, което ги поставя на изпитание. Главният проблем на „предизвиканите“ е в характера и ценностите на елитите. Ако те разберат посоката на предизвикателствата и организират обществото за отпор, тогава то има перспектива. Ако не – следва потъване в анализите на историята. В новата 130-годишна история на България българите са устоявали на предизвикателствата, докато, за жалост, елитите им са ги предавали.

В момента nihilизмът и сребролюбието на българския политически елит, склонността му да подменя обществените интереси с лични и корпоративни, е най-страшното предизвикателство, пред което стоим, защото поставя под съмнение бъдещето на българската нация през ХХІ век. И защото бъдещето ни е заложено именно в съхраняването на нашата духовна самоличност в глобалния свят, във възкръсването на попарената обич към отечеството. Националната идея е велика идея! В глобалното общество тя е единствената жизнена идея, която сродява гражданите в една страна и ги превръща в общност. Това означава най-вече отговорност на нацията пред себе си. Чрез инструментите на държавата и в сътрудничество със

²⁵ Тойнби, Арнълд. Съчинения. т. 2, С., 1995., с. 234.

света, българската нация да може да устройва своята територия, да твори и пресъздава своя социален и граждански ред. Тази велика национална идея движи правителствата на Великобритания, Германия, Франция, Испания. Тя е основен елемент и от нашата идентичност, синтез на социалност и национална принадлежност.

2. Нихилизмът срещу родолюбието

Усилията за вграждането на различна ценностна система в България от началото на 90-те години (по посока на измислени и фалшиви европейски стандарти) започват с **игнорирането на патриотизма като добродетел. Упорито налаганите ни и рекламирани от медиите „нов световен ред“ и „глобални цивилизационни ценности“ утвърждават като магистрални посоки на развитие на страната денационализацията, отродяването, обезбългаряването и мултикултурността.**

Още първите години след „голямата промяна“ беше подложена на сериозна ерозия отечествената идея или по-скоро идеята за единството на отечеството. Вместо да завладее ума и сърцата на българите, тя бе обект на тържествуваш и всевластен ниҳилизъм. Обезличаването на националните идеали и потискането на националното съзнание са основни и болезнени проблеми в българската действителност от края на ХХ и началото на ХХІ век. Странно звучи, но е факт: през прехода след 10 ноември 1989 г. се разби и разми националната идея – този път от нови „герои“ и с по-други замисли. А нейното съдържание може да бъде само активното съзнание за етническа принадлежност, отстояване на националната независимост и свързаното с това степенуване на ценностите в живота. В резултат, големи маси от хора все по-рядко осъзнават единството си като нация, все по-трудно мислят, че не сме само заселници на определена територия, а потомци на хора, които са имали идеали и са пожелтали живота си за отечеството. Причините за това са: (1) новото „демократично“ възпитание в глобализъм, а не в патриотизъм; (2) откъсване от земята и рода; (3) българинът все по-малко чете и се интересува за миналото си; (4) огромната медийна пропаганда.²⁶

Съвременните политици и дипломати не обичат твърде много думи и понятия като „национални интереси“, „отечество“, „патриотизъм“. Не случайно след 1989 г. в българската народностна съдба се появи фигурата на „безотечествения емигрант“, чийто живот минава върху максимата „отечеството е там, където ми е добре“!. Такъв тип поведение изповядва например т.нар. „антикомунистическа емиграция“. „Въпреки че в продължение на половин век тази емиграция създава различни „родолюбиви фронтове в изгнание“, организира шумно разгласявани конгреси, ежегодно алармира световни организации за „престъпленията, извършени от комунизма“ и дори издава антикомунистически вестници, изпълнени с яростна антидодорживковска реторика! Когато обаче историята каза ясно своята дума и възникна реална възможност тези хора да се завърнат в Родината, за да претворят

²⁶ Вж. Минчев, Минчо. Да изтръгнем врат от хомота. в. „Нова зора“, бр. 48, 29. 11. 2011.

своите „демократични идеи“ в действителност, техните „фронтове“ са стопиха като ланшния сняг!²⁷

Патриотизмът е най-вече обич към родното място, готовност да пожертваш нещо от себе си за отечеството. Нещата не са чак толкова сложни: ако хората, живеещи в една държава, не обичат своя дом, език, семейство, традиции и обичаи, ако те не искат да се жертват за родината си, то тя би се разпаднала рано или късно. Най-просто речено – в усещането за родолюбие е закодирано понятието дълг. Това, заради което Васил Левски, Христо Ботев, Георги Бенковски, Васил Петлешков и стотици български патриоти са отишли на бесилото или са били застреляни. За разлика от днес, когато да говориш за българското не е на мода. Все пак, национално самочувствие е първото условие за оцеляване и особено за оцеляване в мир, когато действат тихите, но коварни асимилационни механизми и съблазни.

Кризата на националното ни самосъзнание е свързана с отговора на въпроса защо у нас отечеството се превърна в остаряла, забравена дума, в един едва ли не анахронизъм. Отговор на този въпрос можем да потърсим в следните обстоятелства.

Предпоставката за „изтриването“ на българщината от душевността на българина в значителна степен се крие в поредицата от нови митове, които се създадоха през 90-те години на XX век, имащи за цел да подменят промяната. Главните им посоки на въздействие се свеждаха до: възход на демокрацията, която обещаваше едва ли не вселенско щастие на българите; доминация на глобалистката идея за човечество, което в бъдеще ще изкорени нациите; манипулацията на интелигенцията от домогванията на постмодернизма; прословутият „нов цивилизационен избор“, както и митът за неравенството като връх на цивилизацията.²⁸ Тази тенденция има в същността си за общ модел на философията на историята, изразен в най-чист вид от Франсис Фукуяма в „Край на историята и последният човек“²⁹, според който различните страни се движат към възможно най-доброто обществено устройство – либералната демокрация. Не случайно през последния четвърт век у нас, под натиска на враждебно настроени външни сили, масирано навлязоха редица неправителствени организации (т. нар. NGO-та), чиято дейност е подчинена на лозунга от Студената война: *Унищожавай всичко, което е свързано със социализма! От него не трябва да остане и следа и не се притеснявай – вземездие няма да има за никого!*³⁰

Като фундаментална част от националната идеология и националната идентичност патриотизмът гарантира икономическия и политическия суверенитет на една държава. Именно по тази причина инвазията на либералната идеология в страните от бившия „Източен блок“ бе свързана с обявяването на националната държава и националната идея за основни опасности на либералната демокрация. Аргументите в тази посока са следните:

²⁷ Митев, Трендафил. Драмата на българския народностен характер през годините на преход. В – Научни трудове на УНСС, т. 3, С., 2014, с. 181.

²⁸ Вж. Добрев, Чавдар. Ранено време. Прокрустовото ложе на прехода. С., 200, с. 375.

²⁹ Фукуяма, Франсис. Край на историята и последният човек. С., 1993.

³⁰ Лаверн, Достена. Експертите на прехода. С., 2010, с. 81 и сл.

- Противниците на националната държава изтъкват факта, че тя генетично носи в себе си насилието, насочено срещу малцинствените групи (етнически, религиозни, езикови, културни) групи и крие опасност за многообразието.
- Също така – националната идеология, националното съзнание са причина за многобройните и кървави сблъсъци между народите през последните два века.
- Още в началото на 90-те години редица американски учени (например Робърт Рейч от Харвард) предупреждават, че идва краят на националните икономики, че задачата на нацията и държавата в световната икономика се променя, че патриотизмът в неговия традиционен смисъл все повече губи своето значение.

В България напоследък упорито се тиражира внушението, че ние трябва да се откажем от нацията за време от 20-25 години, за да се изгради „истинска демокрация“. Като алтернатива се предлагат глобализъм, индивидуализъм и космополитизъм. Така ние отново се озовахме на духовната, социална и икономическа „опашка на Европа“. Защото разколебаването на националното самосъзнание провокира в европейския свят обратния процес: препотвърждаване на неговата същност и утвърждаване на нов, модерен вариант на националната идентичност. Същността ѝ е свързана с отричането на мултикултурността, космополитизма и налагането на родолюбието като национална доктрина: „В Европа все по-често т.нар. „национален интерес“ изправя глава и изненадващо „недемократично“ застава срещу правилата на обезличаващата общоевропейска толерантност, мултирелигиозност, мултикултурност, включително и срещу отказа от стопански протекционизъм. И дръзналите да се опълчат не са някакви периферни държави и нации, а централни и възлови – Франция и Чехия, Швейцария и Холандия, Белгия и Италия, Гърция и Турция. В края на тези две десетилетия глобализацията на практика прави изненадващо рязък и стряскащ за мнозина радикален завой назад – (1) назад към националната идентичност и самосъхраняване сред морето на космополитизма; (2) назад към откровените прояви на патриотизъм въпреки наложените правила за свърхтолерантност към всякакви пришълци; (3) назад дори към национализма като една ясно политизирана и криеща рискове от екстремизъм форма на патриотизъм. Така или иначе вече се разбира, че национализмът в Европа не само, че не отмира, а обратно – постоянно набира скорост“.³¹ Независимо от лъжите и скудоумието на множество платени дезинформатори, в Европа не искат хора без корени и не уважават човек, който няма историческа памет. Нека да си припомним думите на Славой Жижек, че държава Европа няма и няма и да има за в бъдеще.³²

Същевременно се премълчава, че „глобалната стратегия е предназначена да обслужва тясно егоистични интереси на финансова, икономическа и политическа олигархия, че тя се осъществява за сметка на милиони хора, лишени от елементарни права и свободи, чийто труд и интелектуален потенциал се ограбва и експлоатира от шепа хора, начело със „световната монархия“.³³ Както предупреждава Жак Атали: „Глобализмът – като доктрина за световно господство на една-единствена и първа суперсила, има нужда от възраждане на племенния строй във всичките

³¹ Мирчев, Михаил. Социална динамика и цивилизационно разслояване, С., 2010, с. 47.

³² Жижек, Славой. Понеже не знаят какво правят. С., 2010, с. 78.

³³ Загоров, Орлин. Глобалното зло. В. „Нова Зора“, 3. 03. 2015, с. 12.

му варианти. В този строй идеята за суверенитет е изгубила смисъла си поради неподатливите на решение вътрешни и световни проблеми, пред които е изправено човечеството по вина на силите, борещи се помежду си за световно превъзходство. При това положение държавите ще бъдат по-лесно и по-скоро анексирани, отколкото интегрирани.³⁴

Признаците на националния нихилизъм се открояват и в чуждопоклонничеството, чийто прояви можем да обобщим в няколко тенденции:

Първата тенденция отразява силата на подражателството сред една част от политическия ни елит. След Освобождението (непосредствено) начело на България са достойни хора: Петко Каравелов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов, Григор Начович. Те биха правили чест за всяка европейска държава! От 1903 г., обаче, това поколение изчезва от историческата сцена. Фердинанд налага т. нар. „личен режим“. При него начело на България излизат по-слаби, несамостоятелни личности. В техния стил откриваме серия от важни дефекти. Част от българските политици и в мисленето, и в държанието си започват да имитират големите европейски и световни лидери. Факт, който е следствие от комплекса за малоценност на родните ни политици. А политиците ни са именно тези, които дават „имиджа“ на нашата страна. В резултат – ние все догонваме, духът на копирането тотално е завладял нашия политически елит, който охотно приема германски, съветски, а сега и американски модели, но не и български.

Поради относително малките си размери и свит вътрешен пазар България винаги се е стремяла да преодолее икономическата си изостаналост чрез обвързването с водеща геополитическа сила. В миналото това бе Дядо Иван, после Кайзерова Германия, Третият райх на Хитлер, след това СССР, а днес ЕС и САЩ. През последните шест-седем десетилетия се налага политически и икономически модел, който не е резултат на естествено вътрешно развитие, а на външни зависимости. Факт, който не дава възможност да се разгърнат и утвърдят стабилни традиции и структури. В периода между 1944 и 1989 г. отношенията със СССР се определят като „въздухът и слънцето за всяко живо същество“, а дружбата бе от „векове за векове“. Атрибути на нахлуващия култ – съветско производство, са агитките, които скандират до премаявяване „Сталин-Тито-Димитров“, и – особено – манифестациите. Те са изключително рожба на „социализма“. Преди 1944 г. явления от подобен мащаб са непознати за нашия народ. Военният парад на Гергьовден или молебенът на Богоявление са далеч по-скромни събития, отколкото, да речем, честването на Първи май или Девети септември.

Същата комплексарщина наблюдаваме и след 1989 г., като идеализацията вече се търси на Запад – Европа и САЩ. Няколко примера в сферата на наименованията на българските институции: преди имаше управления – Главно управление на водите, пътищата, рибарството, пощите и пр., сега вече „управленията“ са „изпълнителни агенции“, може би защото от думата „управление“ лъха на нещо руско; от армията ни изчезнаха званията „армейски генерал“, „генерал-полковник“, „генерал-майор“, на тяхно място (защото така е при „новите братя“!) дойдоха бригадни генерали, ко-

³⁴ Атали, Жак. Хилядолетието. С., 1992, с. 129.

модори, генерали с четири звезди без име. Популярната дума „поликлиника“ стана „диагностично-консултативен център“; няма зъболекари и стоматолози, а лекари по дентална медицина; посредниците станаха „медиатори“ и т.н., редицата може да бъде продължена доста дълго.³⁵ Впрочем, повечето от тези „нововъведения“ не са наложени от чиновниците в Брюксел, а са наши инициативи – следствие от престараването и хамелеонщината на родната ни администрация. Какъвто например е случаят с ранното въвеждане на разни акцизи, затварянето на безмитни магазини и пр. Трагикомично е отричането от много български имена, заменени с американски, наследили съветските. Уискито се лее едва ли във всяко село, а „ОК“ звучи навсякъде.

Второ. България винаги е страдала от своя „сателитен синдром“. В основата му стои реалният факт, че страната ни е буферна държава: между Азия и Европа, между ислямския Изток и християнския Запад; между света на бедността и света на богатството; между света на патриархалния морал и света на индивидуализма. На юг от България се намира най-силната в региона държава във военно отношение – Турция, която разполага с мощни съюзници и своя „пета колона“ в страната ни. Това поражда траен стремеж да се намери „противотезест“. И така постепенно (особено след националните катастрофи) се ражда „сателитният синдром“ – практиката за оглеждането да се влезе под защитен чадър от велики сили, погледът „навън“, търсенето на „покровител“, на „големия брат“ извън нашите граници. Този синдром е израз на разбирането, че ние нямаме сили сами да си решим проблемите.

Още Стефан Стамболов³⁶ и Димитър Благоев отбелязват факта, че само 1/3 от процесите в България зависят от самата нея, останалите 2/3 са плод на външна намеса.³⁷ Това обаче не прави Стамболов чуждопоклонник! Днес решенията на българския политически елит са немислими без съгласуване със западните посолства и конкретно – с това на САЩ. За разлика от предишните „фили“ и „фоби“, „почвеници“ и „западници“, патриоти и интернационалисти, съвременните ни политици се стремят да се харесат не на своите избиратели, а на външните си покровители. За съжаление, такова е поведението на сегашния български президент Росен Плевнелиев, и то без да има каквито и да е исторически предпоставки. „След като българският премиер, подкокоросан от Държавия департамент, притича в Народното събрание, за да наложи на парламентарната група на ГЕРБ и партньорите им да прогласуват Декларация за „изтребление“, но не за „геноцид“ на арменския народ преди 100 години, можеше да се предвиди, че в отсъствие на американския президент и главнокомандващият българската армия ще откаже да присъства на военния парад на 9 май в Москва. Той не остана по-назад от полския президент, като не пропусна да охули Русия, че си позволява да прекроява граници – така, както великите сили практикували в XIX век. Черна неблагодарност!“³⁸

³⁵ Вж. Берон, Петър. Словоблудниците. Словото днес, бр. 12, 20.06 2013 г., с. 1-3.

³⁶ Стамболов, Стефан. Запомни ме, живот!, ВТ 1993, с. 125-126.

³⁷ Благоев, Димитър. Съчинения. С., 1957, т. 2, с. 130.

³⁸ Воденичаров, Румен. По въпроса нищо не зная, но е виновна Русия. В. „Нова Зора“, бр. 23, 9 юни 2015, с. 5.

Нека все пак да припомним, че за славянските народи (чехи, поляци, сърби, украинци, руснаци, българи) евентуална победа на Третия райх би означавала робство. Като цяло, България днес провежда главно американска, а не проевропейска външна политика. Пример – участието ни в операции (Ирак), където редица страни от Западна Европа отказаха да участват. Също така – провежданият курс в областта на енергийните проекти, които облагодетелстват главно американски интереси, а не тези на Европейския съюз.

Трето. От значение за проявите на чуждопоклонничество **са и позициите на една част от българската интелигенция.** От една страна, тя изпълнява апостолска мисия, като извършва огромна работа да изравни българската култура с постиженията на европейската буржоазна цивилизация. Успоредно с това, сериозна част от нея е вечно раздвоена между „родно“ и „чуждо“ – едно лутане, което я съпътства и досега. Балансът между националното и общочовешкото е дилема, която я преследва навсякъде. Стремешът да догониш напредналите бързо уморява националната ни интелигенция, изтощава нейната енергия.

Наивност е обаче да смятаме, че има сила, която да се противопостави на стремителното уеднаквяване на света, на глобализацията и пазарния фундаментализъм, както го определи Сорос. Днес между 1500 и 1800 млн. долара се въртят денонощно, а XXI век обещава да бъде много по-динамичен от миналия. Глобализираната икономика кара все повече държавите да се съобразяват с нарастващите външни фактори и зависимости. Невъзможно и абсурдно е затварянето в националните лозунги, адаптирането към транснационалните процеси ще ни бъде наложено – със или без нашето съгласие. Целият въпрос е в каква степен различните държави са уязвими, докъде се простират техните съпротивителни сили и каква е цената, която ние конкретно трябва да платим. В никакъв случай въпросът за националната самоличност не бива да се свежда до някакъв духовен херметизъм или пък да се преражда в културен сепаратизъм. Та нали още Христо Ботев акцентира в своята публицистика върху връзките и взаимозависимостта на българските обществени проблеми с цялостното европейско развитие.³⁹ Чисто и просто интеграцията си има своите здравословни граници; тя е преди всичко взаимодействие, а не претопяване. За съжаление българският политически елит за 23 години успя да смаже всички опити за налагане на патриотизма като национална доктрина.

3. Личностната мотивация на постсоциалистическия българин

Истината изисква да го кажем: сегашният див, бандитски, спекулативен, неолиберален капитализъм е легитимиран не чрез труд, инициативност и предприемачество, а чрез гигантски грабеж, водещ до ново разпределение на собствеността и богатата.⁴⁰

³⁹ Ботев, Христо. Съчинения, т. 2, С., 1986, с. 98.

⁴⁰ Неслучайно популярният икономист Робърт Хайлбронър започва своето съчинение „Капитализмът на XXI век“ с фразата: „Капитализмът е именно икономическата система, която господства в света днес“. Хайлбронър, Робърт. Капитализмът на XXI век. С., 1997, с. 11.

От тази операция се облагодетелства нищожен процент от населението на страната. Така че „настъпилото безвластие в България след необмислено проведения „демонтаж“ на старата държавност поражда непознатата възможност за грабеж на националното богатство, което е сътворено с труда на целия народ. На тази база се заражда духовен упадък, алчност, стремеж към бързо забогатяване за сметка на нацията, откъдето покълва грамадата от нови характерови деформации и извратености.“⁴¹

На първо място, те са видими в радикалната промяна на представата на голяма част от българите за смисъла на живота и за жизнения успех. До началото на втората половина на XX век те се свързват с натрупване на благосъстояние, получаване на добро образование, създаване на уреден земеделски имот. Всички тези неща осигуряват уважение в обществото и висок социален статус. Също така – създаване и отстояване на безукорно име, на авторитет, където почтеността, честността, достойнството се нареждат на първо място.

Социализмът подмени критериите за това традиционно и патриархално щастие, като го обвърза с призива за „служба на Партията и делото на пролетарския интернационализъм“. Друг е въпросът, че в тези абстрактни територии, българинът успя да вкара свои по-конкретни и реални жизнени цели. Подмяната на гледната точка за престижа на човека в обществото доведе до масовата философия на „трите К“ – ключ за апартамент, ключ за кола, ключ за вила! Както се вижда, една доста нивелирана и идеологизирана представа за ценностите в живота. Българинът, особено селянинът, допреди 1944 г. е човек, който дава много на живота, но съвсем не иска толкова много от него. В значителна степен социализмът промени сериозно тази нагласа, внушавайки негласно, че е възможно да се живее с по-малко труд и по-богато. Сама по себе си – една не лоша идея, ако трудовите критерии за успех в живота не бяха заменени от класово-партийни. Постепенно значителна част от населението се отучи да работи и се насочи към по-лек живот – тенденция, която ни отдалечи от страните с т.нар. „западен стандарт.“⁴²

И друго: „социалистическият човек“ бе свикнал с безвремието, с факта, че нищо не зависи от него. Оттук и загубата на способността да се справя сам в реална стопанска и обществена действителност. Някъде от началото на 80-те години българското общество започва да се движи в орбитата на имитацията. „Бавно и полека, България се превърна в държава на фалша, имитацията и лъжата. Появиха се имитатори на политици, философи, икономисти, хора на изкуствата. Наложиха се *ментето* – заместител на истинското. Хлябът се правеше от фуражна пшеница, виното – от втори и трети джибри, първите отиваха за елита и за износ срещу „твърда“ валута. Лъжеагрономи и селекционери, въоръжени с мичурински хрумки, съсипаха българските домати, аклиматизирани на местните почви; лъжепочвоведи стъпкаха нивите с тежки верижни машини, разрушиха структурата на плодородния хумус. Ликвидираха сивото искърско говедо, черноглавата овца, конете, биволите. Организираните

⁴¹ Митев, Трендафил. Цит. съч, с. 180.

⁴² Вж. Семов, Марко. Добродетелите на българина. С., 1999, с. 286-288.

ловни дружинки от сто и петдесет хиляди ловци – резервната въоръжена колона на партията – парцелираха природата на резервати, секретни зони, ловни полета. Най-накрая всичко бутафорно, изкуствено, планирано и построено от аматьори, самозванци и самодейци, се срина като в легендата за ерихонските тръби: достатъчна бе една дълбока въздишка на непоносимост, изтръгната от народната душа, за да се сгромоляса комунистическата утопия. Настъпи постокомунизъм, епохата на мен-тетото, на фарса и безкултурието, на посредствеността, наречена чалга.⁴³ Така промените в началото на 90-те години завариха българина неподготвен да се справи с жестоката конкурентна пазарна среда.

За да бъдем обективни обаче, нужно е да отбележим, че в този период бе налице и значимо духовно и материално израстване на нацията ни. Защото жизнен успех бе да си писател, музикант, художник, учен! Една витална устременост, продължила благотворните традиции на Възраждането. Благодарение на това страната ни се нареди по броя на хората с висше образование на глава от населението на трето място в света. Формираха се добродетели сред широките слоеве на народа, свързани с основата на живота – икономиката. От 60-те години на ХХ в. нататък българинът можеше да си построи нов дом, да има цивилизован бит (радио, телевизия, хладилник, електроуреди, баня, канализация и пр.), той забрави за безработицата, изчезна и безпаричието – другият тежък проблем за голямата част от българския народ. Нацията беше спасена от ужасите на старите политически убийства от 20-те до 40-те години. Практически стана видима простата житейска истина, че за да има диалог и нормално поведение сред обществените среди, хората трябва да са материално осигурени.⁴⁴

За трети път представата за смисъла на живота, за основните жизнени цели, се подмени цялостно след 10 ноември 1989 година. В основата на повечето поведенски нагласи стоеше вулгарното и безскрупулно първоначално натрупване на капитала. С други думи – забогатяване на всяка цена, разруха на идеи и идеали, загуба на национални приоритети. Изчезва границата между „добро“ и „зло“, кое „трябва“ и кое „не трябва“, кое „може“ и кое „не може“. Това пък става основа за начало на децивилизирани и деморализация на големи обществени слоеве: „Единното и сравнително хомогенно национално характерово пространство се разпада. На улиците вече има хора, които ежедневно присвояват чуждото без свян и страх от закон; има персони, които са готови да застрелят някого по поръчка, срещу „хонорар“ от няколко хиляди лева; лумпени продават дрога на учащата младеж – посред бял ден – дори на входа на училището! „Нагли“ отвлечат хора, режат им пръстите от ръцете, пърлят им краката с нафтови горелки, а мнозина направо убиват, само и само да се прати откуп за живота на жертвата!⁴⁵ Чувствително нарасна процентът на т. нар. „празна класа“ (банкери, адвокати, нотариуси, депутати и пр.), която не произвежда, но

⁴³ Мишев, Георги. Мир на страха ни. Бележки под линия. С., 2014, с. 470.

⁴⁴ Митев, Трендафил. Драмата на българския народностен характер през годините на преход. В – Научни трудове на УНСС, т. 3, С., 2014, с. 163.

⁴⁵ Митев, Трендафил. Драмата на българския народностен характер през годините на преход. В Научни трудове на УНСС, т. 3, С., 2014, с. 187.

консумира и иска да управлява. Да не говорим за това, че общественото съзнание съзнателно се лупменизира до степен хората да нямат ясна представа за елементарни неща. Не е сериозно в проведената неотдавна класация за великите личности на България Петър Дънов да е пред Христо Ботев, Паисий Хилендарски, Борис Христов, а Азис да е класиран с няколко десетки имена преди Николай Гяуров. Както не са сериозни и твърдения от рода, че освобождението ни от турско робство с помощта на Русия не е исторически подвиг на руските войски, а беда за българите.

Като цяло, в началото на XXI век сме изправени пред неясна картина, в която довчерашната ценностна система е отречена, а нова, освен баналните трафарети на съвременна демокрация, не се създава. „Абсурдът, пише Марко Семов, замести нормалната национална логика“.⁴⁶ Не се ли възстанови тя, и нацията, и държавата ни са в опасност! Пътят за това преминава през вярата и самочувствието, че от нас нещо зависи в съдбата ни; през нова политическа нравственост; през съхраняване на традиционната българска добродетелност, благодарение на която народът ни е оцелявал през вековете! Тенденции, които за съжаление, с малки изключения, рядко присъстват в българското съвремие.

И това отчетливо се вижда в промененото отношение към една такава фундаментална ценност, каквато е трудолюбието.

Социалната действителност, създадена съзнателно след 10 ноември 1989 г., родила съвременния корпоративен капитализъм, наложи друга визия към трудолюбието в характерологията на българина. То вече не е абсолютно никаква гаранция за успех. Старите формули „всекиму според заслугите“, „всекиму според способностите“, „всекиму според труда“ отдавна са във от публично обръщение. В хода на „приватизацията“ през 90-те години в България се извърши една безпрецедентна кражба на националното богатство. Собствеността беше разграбена хищнически и премина в ръцете на голяма група от напълно неподготвени хора да я управляват ефективно. Ето защо вече четвърт век България стартира процес за закърняването на любознателността и работливостта. Размити са границите между добро и зло, превръщането на двуличието в инстинктивен рефлекс, оварваряването на нравите и моралната деградация са знаковите прояви на този процес. Днес успехът и реализацията са резултат не толкова на трудолюбие, а на изкуствено предоставен шанс, на късмет, че си там, където се приватизира и се създава спекулативна икономика.

Съвременният свят в България наложи нови образци на социален успех, в който главно значение за реализацията на личността има не трудът, а кражбата, играта на борсата, хазартът. Все повече се увеличава броят на населението, което залага на сполука в живота не на традиционните добродетели, а на т.нар. „казино поведение“, на надеждата, че шансът може да споходи всеки, стига да се добере до играта „Стани богат“ по телевизията. „Светът се превръща в глобално казино, отбелязва Васил Проданов, в което съществува ново разделение – това на малко печеливши и огромна маса от постоянно губещи в една непрекъсната игра на печалба и загуба.

⁴⁶ Семов, Марко. Добродетелите на българина. С., 1999, с. 286.

Не са необходими даже кой знае колко лични усилия, способност, знания, както е било в предходните епохи⁴⁷

Неслучайно медийното ни пространство е залято от телевизионни игри и риалити формати, внушаващи култ към парите, лукса и охолството, постигнати не чрез труд и лични качества, а посредством различни спекулации. Затова е показателно, че едва 21 % от българите през 2008 г. са били готови да работят повече, за да изкарат добри пари, а за 44 % повишаването на доходите е било резултат от случайно стечение на обстоятелствата.⁴⁸

Успоредно с това се оформи нов социален, а и нравствен модел. При него парите, независимо как са спечелени – дори без труд, придобиват все по-нарастващо, доминиращо значение. Извън тяхното притежание вече почти всичко губи стойност. Далеч в миналото остана възгласът на Иван Вазов: „Да работим, тази славна дума, нека екне кат камбанен звън“.⁴⁹ Повечето млади хора подражават на този новоналожен социален модел, разбирайки, че успял е не онзи, който повече знае и може, а само и единствено, който е богат. Вече не е важно да си образован, а хитър и пресметлив. Не е важно какво можеш, а какво имаш. Не случайно сме свидетели все по-често на нагла демонстрация на благоденствие и на парвенюшка показност. Индивидуалните усилия и заслуги са изтикани в забвение като културен и ценностен образец. Фигурата на успелия следва нова логика: бил е беден, но го е споходил късметът! Имал е предприемачески нюх и е станал заможен бизнесмен, знаменит актьор, певец, спортист. Всемогъща стана думата „комисионна“. Та нали заради комисионните и алчността на посредническите фирми се ликвидира цялото ни стопанство! Този модел служи като референтна фраза на милиони хора, идентифициращи се не със себеподобните си, а с богатия и имащия.

Любопитни са резултати от две социологически анкети, проведени в две различни епохи, но посветени на една тема – ценностите на младите хора. Първата, през 70-те години на ХХ век, втората, от преди няколко години. На върха на нравствената си система младежите през 70-те години поставят труда. Но не труда на своите бащи и дядовци, събран във формулата „Залудо работи, залудо не стой!“, а трудът като начин за реализация на личността. „На представителите на различни поколения, заключава Петър-Емил Митев, предложихме да посочат с какви качества се отличава личността, в която те виждат морален образец. Трудолюбието беше посочено на първо място сред изброените добродетели и от трите поколения. Очерта се заедно с това и определена разлика. При поколението на прародителите трудолюбието носи характера на абсолютна и всеобща ценна добродетел. При поколението на родителите неговото относително тегло намалява. При поколението на младежите тази тенденция се усилва“.⁵⁰

⁴⁷ Проданов, Васил. Теория на българския преход. С., 2012, с. 329.

⁴⁸ Проучване: Не щем по-високи заплати, ако бачкаме допълнително. в. „19 минути“, 26. 01. 2009, с. 2.

⁴⁹ Вазов, Иван. Стихотворения. С., 1972, с. 97.

⁵⁰ Митев, Петър-Емил. Цит. съч. с. 32.

Интересно е, че в речника на Найден Геров липсва понятието „скука“. То отсъства и в българския език през XIX век. Това е нормално: скука изпитва човек, който има време, с което не знае какво да прави, как да го използва. Убиването на скуката е фактически убиване на времето. В плътно запълнения с работа ежедневен живот не е оставало време за скука. Думата развлечение също отсъства в речника на Найден Геров. Глаголът „развлека“ се определя по следния начин: 1. влека на разни страни, разтурвам; разкарвам; 2. направям нещо да стане проточено, разкашкано, лигаво; 3. развличам, протакам, провличам, разтакам, върша нещо полека, развлечено.

Днес, в хаоса, свързан с унищожаването на старата и създаването на новата собственост, наблюдаваме нов тип отдалечаване от вековните трудови навици и разрастването до небивали размери на безделието, алкохолизма, наркоманията. Ненаказуемостта, амнистирането, корупцията, кражбите, изнудването, рекетът – въобще мутризацията на обществото, родиха „философията“, че може да се успее и без труд! Навярно това ще е един от най-големите проблеми на българите през XXI век, защото свикналите на труд от тъмно до тъмно поколения вече ще са „минали по реда си“, а за новите, по-младите, трудът се релативизира.

Изследванията на агенция „Медиана“ през 2004 г. показват, че само 15% от българите смятат, че в България може да се успее с честен труд, 14 % отговорят, че не знаят, а 71 % считат, че не може.⁵¹ Сред младите поколения се формира морал и ценностна система, противоположна на традиционната българска нравственост от миналото. Открито се пропагандира културата на хедонизма, на парите като висша ценност и житейска цел, на потребителския индивидуализъм. Оттук и новата посттоталитарна мотивация⁵² на българите, носеща различни проявления:

- **Борцово-бандитска**, която господства през 90-те години на миналия век. Тя се изразява в появата на застрахователни структури и псевдобизнес корпорации, оглавявана от борци – галеници на тоталитарното управление. Борците и борцовите метреси (мутреси) стават „легенда“ и модел за подражание.
- **Феодално-бандитска**, произтичаща също от „охранително-застрахователните среди“ и свързана с метаморфозата към олигархично-икономическа власт, с всеесието на определени борцови кланове в даден град или район.
- **Партийно-бюрократична** – стъпила върху принципа на келепира, върху разбирането, тръгнало още от времето на бай Ганьо, че в политиката има сметка и далавера. Така да се каже, келепирът заменя капитала...
- **Мотивация за бърза печалба** – печалба на всяка цена: било чрез дребна амбулантна търговийка, било чрез измъкване на изгодни оферти за строителство, задкулисна приватизация или разграбване на социалистическите материални активи. Всичко това, осъществено под шапката на роднинството и връзките, пронизващи всички структури: от местните общини до партиите, депутатите и министрите.

⁵¹ Колев, Кольо. Богатството не е право, то идва от борба. Труд, 5. 04. 2004 г., с. 12.

⁵² Вж. Димитров, Димитър. Стопанската мотивация на българите – минало и настояще. В – Източноевропейският преход и социално-икономическото разслояване. Пловдив, 2014, с. 142-143.

Промененото отношение към труда в психологията на българина е свързано с формирането на доминантно консумативна нагласа. Все по-голяма част от населението в България не е ангажирано в създаването и натрупването на общественото богатство, а предпочита да търгува, да потребява и консумира блага. Един от плодовете на прехода у нас е нарушената пропорция между производство и потребление, изваждането на значителна част от трудоспособното население извън производствената сфера. Ето защо анкетите многократно констатираат, че за значителна част от младите поколения трудът отпада като ценност. Те предпочитат да не работят, търсейки други форми на своята социална реализация. В тази връзка е и тезата на Юрген Хабермас,⁵³ че съвременното общество е „краят на обществото на труда“, т.е. работата, изкарването на прехрана вече престава да бъде структуроопределяща. Налице е съзнание, че е морално и допустимо да живееш на гърба на другите, да изсмукваш доходи и средства, да споделяш жизнената философия на паразитизма и аморалността. Не случайно на околоръстното шосе вече четвърт век се „трудят“ най-безцеремонно проститутките, изваждайки на показ и пред децата абсолютното падение на човешкото достойнство – в името на парите.

Всичко това са факти, доказващи преобладаването на логиката на субективното нежелание да се работи не поради обективна невъзможност, а поради липса на елементарен човешки морал и трудова мотивираност, поради факта, че „принципът на реалността“ се подменя от „принципа на удоволствието“. И то, схващано в неговите примитивни и вулгарни форми: сексуален разгул, живот чрез насилие и агресивност; публичност чрез охолство и скандалност.

За подобна нагласа влияние оказват и неблагоприятните характеристики на пазара на труда в България, описани подробно в разработки на наши автори.⁵⁴ При население на страната от 7 706 000 души и хора на възраст от 15 до 64 години – 5 238 000, само 3 580 000 са икономически активните лица. В сравнение с другите европейски страни, заетостта на младежите също е ниска – под 25 %. „С други думи, в България делът на неактивните младежи е най-висок. За възрастовата група 20-24 и 24-29 години средният коефициент неактивност сред младежите в страните членки на ЕС, е 18,6%, у нас е около 30% (при 7 % в Дания и Нидерландия). Във възрастовата група 15-24 години навсякъде коефициентът пада, защото в тази възраст младежите са обхванати от задължително образование, докато в България той е най-висок – 17% (единствената страна в ЕС с толкова висок процент неактивни младежи, на фона на 9 страни с дялове от 5%, 13 страни – под 10%, и останалите четири – под 13%).“⁵⁵

Страхът от предприемачески риск и усилия у българина идва и от обективната невъзможност те да се реализират пълноценно. България, както е известно, не е

⁵³ Хабермас, Юрген. Постнационалната констелация. С., 2004, с. 134.

⁵⁴ Вж. Ракаджийска, Т. Пазарът на труда: Социално-икономическо поле между държавата и пазара. С., 2010; Тодорова, Е. Характерът на социалната политика в периода на преход и специфичността на пазара на труда в България – В сб. Демографски процеси и работна сила в България (под ред. на П. Найденова, Г. Михова), С., 2009.

⁵⁵ Тодорова, Е. Поглед към социологията на модерното общество. С., 2012, с. 144.

богата на природни суровини; силно ограничени са и водните ресурси. Малък е националният ѝ пазар и съответната му поглъщателна възможност. И в миналото, и днес действа смазващата външна конкуренция на развитите държави.

Стратегическата трансформация на трудолюбието дава основание на Михаил Мирчев да въведе статуса на две нови класи в българското общество – „на излишните“ и „на ленивите“⁵⁶. Авторът извежда няколко съвременни фактора, които генерират масата на тези две класи:

Първо: автоматизираната и компютъризирана техника и технологии. Тя води до: (1) изместване на работещите хора и превръщане в ненужни на голяма част от тях; (2) отпадане на цели професии, поляризация на професионалната структура – на единия полюс са модерни, високотехнологични, изобретателски професии, а на другия остават рутинните, зависещи от стандартизиращите програми; (3) отчуждаване между поколенията: новата информационна и комуникационна техника разделя възрастните от младите, които са в реалността на Третата вълна – информационното индивидуалистично общество.

Второ: либерален пазарен фундаментализъм. От тази гледна точка: (1) голяма работна маса се освобождава и става ненужна, когато икономиката е организирана и се развива върху принципа „работят и оцеляват само фирми, които постигат печалба“; (2) зад идеологията на свобода и предприемчивост по същество се обслужват монополни интереси на големите корпорации, разчиствайки конкуренцията от малки и средни фирми; (3) елиминират се социалните сегменти на икономиката; (4) принципно се отрича и се възпрепятства субсидираната и дотираната икономика.⁵⁷

Трето: гражданската грамотност има все по-висок минимум. В съвременното „информационно общество, основано на знанието“, малограмотността и неграмотността стават индикатор за обществена интеграция. Много хора не издържат на тези покачващи се минимума. Остават далеч под тях – фатално изостанали образователно, умствено и като културно равнище. В конкретна ситуация, дори и да имат добро желание да овладеят нужни им неща, оказва се, че не са способни да учат и мислят, че се стресират от информацията, че са озлобени срещу знаещите и можещите. В този смисъл твърде много хора се усещат „бомбардирани от Бъдещето“ (по израза на Тофлър⁵⁸)... Много хора не издържат на този натиск и стрес – непрекъснато да трябва да учат и овладяват нови неща, по принуда да се адаптират към новости и промени, да се страхуват, че ще загубят доброто и дори високото си постигнато вече равнище в професията и работата поради динамиката и радикалността на промените. Т.нар. „продължаващо образование“ за много хора не е благо, а обратно – стресова ситуация на продължаващо усилие и страх дали отново ще се справят, за да съхранят достигнатата си по-рано позиция.

Четвърто: разпространение на спекулативна икономическа нагласа. Голяма част от хората участват в икономиката, но нетрудово и непроизводително, а консумативно. Разчитайки основно на доходи от валутно и борсово спекулиране, от

⁵⁶ Мирчев, Михаил. Социална динамика и цивилизационно разслояване. С., 2009, с. 299 – 311.

⁵⁷ Виж и Стиглиц, Джозеф. Глобализацията и недоволните от нея. С., 2003, с. 24.

⁵⁸ Тофлър, Алвин. Трусове във властта. С. 1996, с. 20, 35.

спекулативна търговия с недвижими имоти и други скъпи вещи, на доходи от дивиденди, лихви, ренти и наеми.⁵⁹ Това е т.нар. „иррационална пазарна“ икономика в противовес на дефинираната от Макс Вебер „рационална пазарна“ икономика.

Пето: отказ от борба за добър живот. Тенденция, обхващаща не само хора с висок жизнен стандарт, за които трудът не е водеща личностна ценност, а и такива, които живеят с ниски и дори мизерни доходи, и за които се предполага, че са мотивирани да търсят по-добра и по-високо платена работа.⁶⁰ Противно на очакванията, обаче, тези хора: (1) вместо да са трудово активни, отказват да се мобилизират и да полагат лични усилия; (2) отказват се принципно от труда, от измъкването от „блатото“ чрез труд; (3) изграждат негативна стратегия на оцеляването, като обърната форма на житейски успех – чрез девиация и престъпност, чрез просия и проституция, чрез социални помощи и позата на жертви на обществото, чрез самостигматизиране; (4) всяка работа и всяко усилие губят смисъл, на всеки сигнал за трудово усилие те казват „няма смисъл“.⁶¹

Формирането на тези две нови класи показва, че имаме нарушено съотношение между производство и потребление Това не само застрашава сигурността при функциониране на обществото, но и формира нова култура. Тя е основана върху хедонизма и потребителските нагласи, върху идеята за „живота в аванс“, където първо се потребява, а чак след това се създават съответните стоки и продукти. На основата на тези нови тенденции, следва да се признае генералната промяна в характера на българското трудолюбие.⁶² В цялата история на България допреди две десетилетия действа принципът „щом си здрав и прав, не може да не работиш“.⁶³ Лицата, които са въвн от тази формула, са били или обект на морално осъждане, или преследвани от закона. В съвременното общество все повече млади, силни, здрави, образовани, можещи хора споделят жизнената философия на мързела, апатията, инертността, в която трудът е нещо нежелано, досадно и архаично.

Тази характерова деформация рефлектира и върху измененията на друга традиционна българска черта – пестеливостта. В книгата си „Бит и душевност на нашия народ“, изследвайки начина на живот на еснафа и дребния селски собственик, Иван Хаджийски стига до извода, че той е изграден върху „жестоката ос“ на денонощния труд и пестеливостта⁶⁴. **Труд и спес-**

⁵⁹ Вж. Филипов, Димитър. Социална икономия. Кн. II, В. 2004, с. 110, с. 119.

⁶⁰ Вж. Бжежински, Збигнев. Извън контрол, С., 1994, с. 81-83.

⁶¹ Тази тенденция е характерна не само за България. Тя е породена и от все повече нарастващото се социално-икономическо неравенство. Според изследванията на агенция „Харис“ през 2007 г. 73% от жителите на САЩ смятат, че в сегашните условия богатите стават още по-богати, а бедните – още по-бедни; 59% са убедени, че техните лични нужди не безпокоят представителите на властта; 57% смятат, че хората на властта се опитват да ги използват за свои интереси. Вж. Отчуждение от властите, <http://washprofile.org/ru/node/7115>, 08.11.2007

⁶² Нежеланието да се работи днес се превръща в културен и социален феномен на съвременната епоха. От „хомо фабер“ се премивана към „хомо луденс“. Вж. Хьойзинха. Йохан. Номо Ludens. С., 2000.

⁶³ Мирчев, Михаил, Цит. съч, с. 314.

⁶⁴ Хаджийски, Ив., Съчинения в два тома. Т. 2. С., 1974, с. 215.

товност – това е максимата за бита на България на дребните собственици. Съответно и голямата пестеливост възниква не случайно. В Османската империя липсва развита банкова система. Там отсъстват модерните кредитни институции, от които производителят да взема необходимите му заеми за инвестиции. Чорбаджиите – доколкото дават пари под наем, искат лихва в стотици проценти. Ето защо, за да може да финансира производството си, занаятчията трябва сам (лично) да си осигурява капитал чрез спестовност. Затова представата на българина за пестеливостта е събрана в поговорката „бели пари за черни дни“. Или, както казва народът: „Ако не кърпиш вехто, ново не ще носиш“. Пестеливостта на българина е следствие и от прочутото „за всеки случай“.

От бедността и несигурността произтичат непрекъснатото лишаване от храна и удобства, сметкаджилъкът, болезнената привързаност към вещите. Във всяка българска къща могат да се намерят непотребни и нямащи никога да потрябват предмети: счупени прозорци и огледала, изтърбушени столове, разкъсани дюшеци и т.н. Нито един европеец не би разбрал този род „спестовна страст“ на българина, защото тя е родена от българската стопанска несигурност, от жизнената философия на оцеляването и предвидливостта, както и от грижата за поколенията: „Прословутата пестеливост на българския народ, една от най-големите му добродетели, се дължи не само на това, че страната ни е бедна и условията за изкарване на прехраната ни са трудни, но и на силната обич към рожбата.“⁶⁵

Спестовността за българина има две функции: гаранция срещу материалната несигурност и средство за социално издигане. За поколенията до 1944 г. основните добродетели са трудолюбието, скромността и пестеливостта. Този факт изразява въздействието на една продължителна морална традиция. Заедно с това обаче, тя се променя и през социализма и корпоративния капитализъм тези ценности придобиват нов израз.

Няколко са причините за формирането на това ново ценностно отношение към пестеливостта.

Първо. Наличие на социална сигурност при съществуване на държава със силен бюджет. Той гарантира здравеопазването, образованието и труда. Постепенно отмира несигурността за човека, а оттам и социалната функция на старата пестеливост като гаранция срещу несигурността и мобилността на частната собственост. Това се проявява в т.нар. „революция в бита“, извършена през 60-те и 70-те години на миналия век.

Второ. Факторът свободно време. Принципът „Работи, докато можеш“ не предвижда свободното време като елемент от ритъма на ежедневието. За поколенията след 60-те години на XX век свободното време се превръща в характерна особеност в начина на живот, превръщайки се в почва, върху която се развива вкус към потреблението, а не към спестовността. Увеличават се и разходите за култура (кино, театър, опера), средства отиват в ежегодната почивка на море, хората повече пътуват на екскурзии и пр.

⁶⁵ Гълъбов, Константин. Орнаменти. Философски и литературни есета. С., 1934, с. 191

Трето. За релативизирането на пестеливостта в скалата на българските добродетели е налице и друга (вече негативна) причина – разрастването на консумативната стихия. Тя се изразява в отприщване на човешките инстинкти, в увеличаването на паразитизма, в обтягането на въжето между „искам“ и „мога“. Отмирането на тези усещания довежда до силно подчертан стремеж към наслади, сетивни удоволствия и отпуснатите като лавина желаниа; както и до липсата на равновесие между духовното израстване и презадоволяването на материалните потребности. Хората започват да купуват повече от една леки коли; строят вили, осигуряват втори и трети апартамент за внуците си и пр.

След „голямата промяна“ през 1989 г. тази тенденция нарасна главоломно. Последните десетилетия, от една страна, разрушиха мотивите за пестеливостта и солидарността като фундамент в нравствената ни система. Особено сред т.нар. „лузъри“. Тя е подменена от шопинг мания, от егоистичен индивидуализъм, водещ до съзнателно атомизиране на личността. Спестовността сред определен слой е заменена от стремежа към свърхпотребление и лукс. Днес в нашето бедно общество наблюдаваме следният парадокс: демонстративно потребление (от всички столици в ЕС София е с най-нисък БВП на човек от населението⁶⁶, но пък с най-много скъпи марки лимузини и джипове), което е в разрез с икономическата логика и доходите на населението, но пък е в унисон с желанието да се преодолее възприятието, че си неуспял или си маргинал. „Вкъщи, там, където не са наблюдавани, те могат да живеят бедно и с ограничения, но пред очите на другите се конкурират именно чрез потреблението за по-висок статус“.⁶⁷

Консумативно-потребителският „разгул“ довежда и до увеличаване на дела на задлъжнелите лица. Г. Минасян отбелязва, че е налице промяна на спестовността като доминираща добродетел, към потребление, построено на принципа „животът е кратък“, което предполага кредитната задлъжнялост. По данни на БНБ, отбелязва авторът, „към средата на 2009 г. са раздадени общо 2,9 млн. броя кредити на домакинствата. Почти половината от тях са суми под хиляда лева. Условията, при които се раздават тези кредити обаче, в очите на кредитополучателите са много тежки и понякога неизпълними.“⁶⁸

В същото това време стартира и един нов тип спестовност, който не е познат в миналото. Днес българите държат в банките над 40 милиарда лева. Защо? Защото нямат гаранция, че утре ще имат работа; защото за здравеопазване трябва да се „доплаща“; защото пенсиите не достигат и е нужно да се допълват и т.н.! Но тази спестовност няма за цел да развива производството. Тя е средство да се компенсират редица социални потребности на човека, които днешното общество не може да му гарантира.

⁶⁶ Петков, К., и А. Владиков. Социалната политика през прехода в България. В: Социалната криза и България. С., 2012, с. 412-413.

⁶⁷ Проданов, Васил. Теория на българския преход. С., 2012 г., с. 331.

⁶⁸ Минасян, Гарабед. Задлъжняването на домакинствата и регулацията на банковия сектор. В – Финансова криза и задлъжнялостта на българина. С., 2009, с. 22.

Съвременният българин днес е в капана на митологемата за „високия жизнен стандарт“.⁶⁹ Практиката доказва обаче, че поддържането му е не само удоволствие, но и преди всичко голяма мъка. За определени слоеве – тези, които го имат, трябва да го държат на ниво (марка кола, луксозен апартамент в престижен квартал, скъпи дрехи и пр.), а останалите се напрягат и надпреварват да го получат, за да могат да живеят прилично. Резултатът е всеобщо напрежение, което изтощава и „подлудява“ обществото. Едно „съревнование по престижност“, превърнало се във форма на живот, дори в смисъл на живота, без от този процес да се съзидат народностни добродетели.

4. Разрушената солидарност

4.1. Язвите на социалното неравенство

Ценностният срив, пред който е изправено съвременното българско общество, е пряка последица и от **бедността** – „старият нов бич“, и свързаните с нея безпаричие и недоимък в ежедневието. За значителна част от хората това отваря пътя към бездната, отчаянието и асоциалното поведение. Наблюдаваме силно усещане за социален срив (като „ветрилото“ непрекъснато се разтваря) и за бързо развиващи се неравенства. Те, от своя страна, определят прогресивното нарастване на поляризацията в обществото. Интересно е да се види как хората детерминират своята принадлежност към дадена класа. Н. Тилкиджиев посочва следните данни (в %):

Таблица 1. Групова самоидентификация

Основни класи (самоидентификация)	1993 г.	1995 г.	1997 г.
Висока/горна класа	0,8	1,0	0,4
Средна класа	28,5	26,2	35,2
- висока	-	2,5	-
- средна	-	20,2	-
- ниска	-	12,5	-
Работническа класа	43,0	51,7	44,3
Ниска класа	19,6	14,6	11,5
Не мога да преценя	6,3	5,8	7,5
Неотговорили	1,8	0,7	1,1
Всичко	100	100	100

Основният извод, който прави Тилкиджиев, е, че „повече българи днес се възприемат по ниво на материално благополучие между „средняка“ и „бедняка“. Между 1/4 и 1/3 се идентифицират със средните слоеве, а останалите с по-ниските по-

⁶⁹ Ру, Матиас. За хляба, зрелищата и милиардерите. Монд дипломатик, май 2008, с. 14-15.

зиции в обществото.⁷⁰ **А на въпроса: През последните 3-4 години как се промени Вашето (на домакинството Ви) материално положение, респондентите дават следните отговори:**⁷¹ 1. Стана ОЩЕ по-добро – 1,2%; 2. Остана Същото – ДОБРО положение – 19,3%; 3. Промени се от Лошо Към ДОБРО – 4,6%; 4. Промени се от Добро Към ЛОШО – 36,8%; 5. Остана Същото – ЛОШО положение – 21,7%; 6. Стана ОЩЕ ПО-ЛОШО – 15,5%

Както е известно, разграбването на икономическото богатство на България през 90-те години преминава през няколко етапа: реституция на земята в реални граници (1992); т.нар. масова приватизация (1995); банков срив, хиперинфлация и ограбване на спестяванията на хората (1996/1997); касова приватизация (1998/1999)

Особено внимание заслужават „ценовите шокове“ от 90-те години, едно от най-големите престъпления на политическия ни елит, довело до масово обедняване на българския народ. Източването на спестяванията на хората протича по следната схема.⁷²

1. В началото на реформите в България се установи устойчив 3-годишен ритъм на ценовите шокове. Първият бе в началото на 1991 г.: шесторно увеличение. Вторият, през 1994 г. – двойно. Третият, през 1997 г. – пак шесторно.

2. Винаги ценовият шок е свързан със смяна на властта. Тази връзка не е случайна. У нас тече процес на концентрация на индивидуалните капитали у властващия елит. Това става чрез изграждане на веригата: частни фирми-държавни фирми-банки-спестявания на населението, една отлично действаща помпа за изсмукване на парите на хората и на капитала на малкия бизнес. Банките акумулират спестяванията и капитала. Държавните предприятия теглят огромни кредити от тях, т.е. всмукват и двете. Частните фирми на властващия елит изсмукват печалбите на държавните предприятия. Става концентрация на капитала. Парите на хората и на дребния бизнес отиват у властващия елит.

3. Времето за натрупване и всмукване на парите е около две години и половина. В края на третата година възниква въпросът да се легитимира грабежът. Защото парите ги няма в банките. Тогава управляващите организират ценовия шок. Чрез него се стопяват задълженията на частните фирми към държавните предприятия, на предприятията към банките и на банките към населението и дребния и средния бизнес. И всичко може да започне отначало.

4. Важен момент в организирането на ценовия шок е смяната на властта. За да понесе населението спокойно легитимацията на грабежа, правителството започва бавно да вдига цените. Контраелитът обаче организира „народно недоволство“ и започва политически театър. Вместо да се вдигне бунт срещу властта и да се иска гарантиране на спестяванията чрез продажба на предприятията длъжници, чрез връщане на кредити и т.н., гражданството сваля ту червените, ту сините. А всъщност червеният и синият елит играят заедно една добре репетирана пиеса. И имат успех...

⁷⁰ Тилкиджиев, Николай. Социалното разслояване в България и Република Македония. ЛИК, 1998, с. 28.

⁷¹ Източник – НПИ, АССА-М, 2011.

⁷² Вж. Найденов, Георги. Цените ще скочат шом паднат нулите. В. „24 часа“, 02.02. 1999, с.9.

Така, днес водеща стана фигурата на човека, който непрекъснато изпитва материални затруднения, от които излиза краткосрочно, но никога дългосрочно. Този срив се генерализира във всички социални групи: лекари, учители, учени, работници, селяни и пр. Съвременното българско общество е общество на хроничната, устойчивата бедност. Веднъж попаднали в сферата на бедността, хората нямат шанс да излязат от нея. Оттук и нейното генерационно възпроизвеждане. **Т.е бедността ражда бедност.** „Повече от две трети от хората, които произхождат от бедни и крайно бедни семейства, днес са в трудно и неблагоприятно материално състояние (75,8%). А от крайно бедни семейства произлизат три четвърти от днешните мизерстващи хора (82,9) и повече от половината от днешните бедни (67,7%) и материално затруднени хора (51,6%)... При такива високи равнища на устойчива и възпроизвеждаща се бедност има реална опасност от засилващата се социална маргинализация и декласация на идните поколения.“⁷³

Иде реч за т.нар. „векторна бедност“, т.е посоката на развитие на бедността е нейното увеличаване във всяко следващо поколение, като децата стават по-бедни от родителите си и така – по нарастващия вектор. Тази несправедливост е особено осезателна в достъпа до образование. **Защото неравнопоставеността в образованието предпоставя всяка друга неравнопоставеност.** Тя проличава и в образователното равнище и професионалната квалификация на различните етнически общности. При българите 0,5% са неграмотни, при турската етническа група – 4,7%, а при ромската – 11,8%. Различията по отношение на получилите средно, средно-специално и висше образование са още по-драстични. Ако по последни данни безработицата в България е около 11% сред икономически активното население, то сред циганите тя надхвърля 60%, като трудово заетите са най-вече в дейности, изискващи най-ниска квалификация.

От 2005 г. насам най-ниските социални слоеве представляват около половината от населението на страната. Огромната социална диференциация е видима най-вече по самооценката за доходите⁷⁴ и жизнения стандарт, представена в таблица 2 (в %).

Тези данни говорят, че „В рамките на десет години (1998-2008) броят на хората, преживяващи себе си като живеещи под средния стандарт, се е увеличил един път и половина, а спрямо самоусещането за доходна състоятелност от 1988 г. – повече от три пъти. Нещо повече, усещането за добро материално състояние, осигуряващо спокойствие и просперитет, е намаляло, отнасяйки се за два пъти по-малка част от населението. С други думи, към 2008 г. една трета от българите преценяват своето материално състояние и жизнено равнище като „много под средното“ за страната, всеки четвърти българин – като „малко под средното“ за страната, и едва 1/25 от населението се вижда като живеещо не дори много, а „малко над средното равнище“ за страната“.⁷⁵

⁷³ Митев, Петър-Емил, Светла Колева. Преходното и непреходното в социално-икономическото разслояване: българският случай. В – Източно-европейският преход и социално-икономическото разслояване. Пловдив, 2014, с. 18-19.

⁷⁴ Източник: Омнибус, февруари 2008 г, септември 2013 г. TNS-BBSS Gallup.

⁷⁵ Митев, Петър-Емил, Светла Колева, Цит. съч, с. 15.

Таблица 2. Социални условия според самооценката за доходи и жизнен стандарт

Вашият/на Вашето семейство доход и жизнен стандарт е	2013 г.	2008 г.	1998 г.	Какъв беше доходът на Вашето семейство през 1988 г.?
1. Много под средното ниво у нас	44	34	15	7
2. Малко под средното ниво	19	26	23	11
3. На средно ниво	29	31	36	44
4. Малко над средното ниво	4	4	7	9
5. Много над средното ниво			1	5
Не знам/Не мога да преценя	4	5	18	24
(ред 4 + ред 5)	4	4	8	14
(ред 1 + ред 2)	63	60	38	18

Прогресивно нарастващите социални неравенства засягат все по-големи групи от обществото.⁷⁶ Тук попадат значителна част от ромите. По данни от последното преброяване през 2011 г. техният брой е 325 343 души или 4,8% от цялото население на страната.⁷⁷ Втората група, подвластна на неравенството, особено на доходното, са пенсионерите. Докато работещите бързо намаляват, пенсионерите в страната се увеличават и през 2010 г. техният брой достига 2.2 млн. души. Сравнително niskият размер на пенсиите, ограничените странични доходи превръщат пенсионерите в рискована група, застрашена от лапите на бедността. Следващата рискована група се формира от безработните и от обезкуражените лица. Върху тази група неравенството слага траен отпечатък. При неработеща на пълни обороти икономика и задълбочаваща се криза безработицата ще се увеличава, а делът на тази рискована група ще нараства, което ще доведе до задълбочаване на конфронтацията в страната. По ЕСИ от 2014 г. динамиката на безработицата е най-силна във възрастта между 18 и 29 г. (3,3%), т.е. засяга най-активната и креативна част от населението.⁷⁸

⁷⁶ Вж. Димитров, Димитър В. Съвременните предизвикателства пред социално-икономическото разслояване у нас . В – Източноевропейският преход и социално-икономическото разслояване. Пловдив, 2013, с. 44 и сл.

⁷⁷ Цанов, В., Б. Богданов, Еволюция на неравенствата като предизвикателство към социалната политика. В – Статистика, № 3-4, С., 2012, с. 73.

⁷⁸ Източник – АССА –М, 2014 г.

Никак не е инцидентно, че в българската народопсихология **се появи нов характеров типаж – този на клошарите, символ на ценностната катастрофа сред част от българския народ.** Неговият образ няма нищо общо с „гавроша“ или просякът от миналото преди 9 септември. Става дума не за военноинвалиди или сираци, а за хора с приличен статус и нормални семейства, изхвърлени след 10 ноември 1989 г. на улицата, без надежда за традиционна житейска реализация, принудени от глада и нищетата да бъркат ежедневно в сметта. „Следователно, клошарът – това е човешка дрипа от български произход, която не смята за недостойно да избърше парчето хляб от мръсотията, за да го изяде, или, което е по-страшно – да го подаде на своето дете. Българският клошар ежедневно бърка в контейнерите за боклук, за да вземе от там и мръсния фас от цигара, за да го допуши, докато огънчето му изгори пръстите. Днешният клошар е човешко същество, което спи заедно с кучета и котки в шахтите на парното, в изоставени бордеи, под мостове и дори под балконите на кварталните блокове. Традиционните български характерови добродетели и дори чисто човешки възприятия, чувства, емоции, представи, мисли и мотиви в поведението тук очевидно изчезват вече напълно и окончателно. А още по-важно е, че за пръв път в българската история става дума за появата на обществен слой, който плаши като реалност с числеността на своя контингент.“⁷⁹

Бедността и нищетата в т.нар. „свободна България“ вървят ръка за ръка със **зверската експлоатация на човешкия труд и засилващото се чувство за несправедливост.** Тя е възможна, първо, защото сегашните либерални трудови пазари водят до намаляване на заплащането, и – второ, поради отслабената роля на профсъюзите. Според данни на Евростат от 2012 г. 27 % от населението в България (това са близо 600 000 души) са нископлатени работници с доход под прага на бедността. Такива са работещите в шивашката, текстилната, обувната промишленост, хотелиерството, търговията на дребно, социалните дейности, озеленяването, селското стопанство. Преходът към капиталистическо общество има извънредно висока социална цена. Според проучване на трима британски учени „шоковата приватизация“ след 1989 г. е „довела до смъртта на поне на 1,2 млн. души в Източна Европа“⁸⁰, а у нас „обуслови мизерното съществуване на близо 4/5 от населението на страната вече две десетилетия“⁸¹

Два са основните начини за бягство от подобна действителност:

Първият са самоубийствата, включително чрез самоизгаряне – явление, което се случва за първи път в нашата история. „През 2013 г. страната ни е на първо място по самоубийства в Европа, като около 1600 души годишно се самоубиват, а населението в същото време е с близо 2 млн. души по-малко, отколкото през 1989 г.“⁸² Никога толкова хора у нас не са посягали на живота си. И нещо още по-страшно – България днес

⁷⁹ Митев, Трендафил. Цит. съч., с. 191.

⁸⁰ В. „24 часа“, 11 ноември 2009, с. 14.

⁸¹ Великов, Никола. Цит. съч., с. 134.

⁸² Проданов, Васил. Неолибералната идеологията „25 години свободна България“, в. „Нова Зора“, бр. 22, 02.06.2015, с. 9.

е на едно от първите места по самоубийства на деца! Само през последните десет години са се самоубили над 11 000 души.

Другият начин за излизане от такова „структурирано насилие“ е алкохолизъмът и наркоманията. Ако през 1989 г. в България има между 140 и 170 наркомани, днес те са между 200 000 и 300 000 души. Според Националния фокусен център за наркотици и наркомани над 120 000 ученици са се „друсали“ с наркотик поне веднъж.

С други думи, 25 години след 1989 г. живеем в деструктивен и ирационален свят, свят, в който свободата е химера и все повече превръщана в идеологическа шампа. За този парадокс Кеворк Кеворкян написа статия под заглавие „Свободата се оказа лайно“, където отбелязва: „В политическата секта непрекъснато се пазарят, като конекрадци, за пари за здравеопазването, а вие говорите за Свобода; университетите са се превърнали в просяци, а вие говорите за Свобода; лекарите и изобщо кадрните ни хора полагат неистови усилия, за да останат предани на страната си, а вие говорите за Свобода; бандитската приватизация винаги лиши от правила стопанския живот в страната, а вие говорите за Свобода; изстъпленията на „десните“ черносотници разклатиха задълго българската Църква, а вие говорите за Свобода; един цар заложил българската корона заради някакви пикливи имоти – а вие дрънкате за Свобода. Изхвърляте Ботев от учебниците, а пък вкарвате симпатичния титан на мисълта Бат Сали в Парламента – а ми говорите за Свобода.“⁸³

Характеровите последици от тези тенденции водят до изтощаване и изчерпване на жизнената енергия; до инфлация на моралните добродетели; до чувство за малоценност, безпомощност и страх пред бъдещето; до изчезване на оптимизма, отстъпил място на отчаянието. И още: до пречупване на съзидателния дух, изместен от повсеместният песимизъм и парализиращата пасивност. Разкъсаните социални връзки изкопаха неподозирани „пропасти“ и скъсаха връзки, създавани и отстоявани десетилетия наред. Значителна част от структурата на обществото ни е дегенерирана, хиляди хора са маргинализирани, което формира лумпенско съзнание. Всичко това обяснява защо сравнителните проучвания откриват, че българите са сред най-нешащните в света. Дълбинните социални неравенства в крайна сметка предопределиха дълбоката и необратима криза на „човечността“ в нашата народопсихология. Те унищожиха критериите за „добро“ и „лошо“, „честно“ и „безчестно“, „почтено“ и „непочтено“ и пред скоби изведоха идеята, че е нормално хората да се делят на „малко богати“ и „много бедни“, с всички произтичащи от това последици.

4.2. Смазването на духа и на желанието за съпротива

Голяма част от съвременните българи са озлобени, унижени, смазани, без вяра в собствената си държава. Натъкваме се на едно странно обстоятелство в националното ни развитие. Големите преобразувания в Източна Европа от началото на 90-те

⁸³ Кеворкян, Кеворк. Пълен консенсус: Свободата се оказа лайно. В. „Преса“, 11. 05. 2015, с. 8.

години на XX век постигнаха практическото премахване на социалистическата система: земята се върна на старите ѝ притежатели, възстанови се частната собственост, осъществи се разделението на властите, въведе се пазарният механизъм в икономиката. Следователно всички политически, социални и икономически промени, нужни за едно демократично, гражданско общество, бяха проведени през последните двадесет години. Очертава се обаче поредният парадокс: България е една от най-бедните и корумпирани страни в Европа, а създадените демократични институции (многopартийна система, свободни избори, сменяемо правителство и пр.) не доведоха до просперитет на държавата и не подобриха благосъстоянието на повечето от българските граждани. Напротив все повече нарастват апатията и инертността, синдромът, че у нас „всичко е батак“, „държава няма“ и развитието стои на „точката на нулата“.

На какво се дължи това?

(1) На отсъствие на материални и интелектуални фактори, които да задвижват националния дух. Акциите на съпротива срещу несправедливостите на прехода и егоизма на политическата ни класа са единични и епизодични. „Протестиращите срещу „Закона на горите“, шистовия газ, АКТА и ГМО не показаха солидарност с останалите социални протести: съкращаването на работни места, приватизацията на сектори от индустрията. Двумесечната стачка на хиляди учители през 2007 г. остана без обществена подкрепа, демонстрирайки за сетен път липсата на взаимност и нагласата на българина да се спасява поединично.“⁸⁴

(2) След 1944 г. у нас е изкоренена политическата инициативност. Тоест, налице е дистанциране и недопускане на българския народ до практическото управление на държавата. То е монопол на елита на БКП – ЦК, и на излъченото от него Политбюро. Натрапената на българина полувековна политическа стерилност определи и големите дози самозаблуда, с която бе посрещнат 10 ноември 1989 година. „Сред широките обществени среди в началото (на промяната – б.м. И. Х.) настъпи безпрецедентен характеров наивитет: той се изля в чести многолюдни митингови изяви; пламенно и искрено говорене по проблемите на деня – у дома и на работното място; активно реагиране при съответния повик от страна на новоформиращия се демагогстващ политически елит – „да се излезе на улицата“ и да се демонстрира колективна решителност „да се даде шанс на новото“; обикновени хора започнаха да се карат със съседи, приятели и роднини, защитавайки достойнствата на един или друг от носителите на начеващия характеров хаос в България. На основата на нововъзникналите „идейни различия“ се стига дори до разводи в семействата на интелигентни хора!“⁸⁵ Отрезвяването дойде, когато стана ясно, че няма да има конкретен отговор на въпроса – кога и как ще се повиши жизненият стандарт на болшинството от населението. Така, постепенно, оптимизмът, залял улиците и площадите на страната в началото на 90-те години, отстъпи място на отчаянието. Хората се почувстваха измамени, ограбени, без надежди!

⁸⁴ Цакова Ивка. Защо гражданските протести са рядкост в съвременна България. В – Гражданският протест. Минало, настояще, бъдеще. Благоевград, 2012, с. 138

⁸⁵ Митев, Трендафил, Цит. съч, с. 179.

(3) Търпението и сригът на българското национално самочувствие в голяма степен са насаждани от властимащите. Това е видима, натрапваща се реалност. Всички правителства на прехода (без изключение) следваха външни указания и директиви за правене на социалните, политическите и културните реформи. И за да се провеждат по някакъв начин тези преобразувания, на българските управници им трябваше уплашен, послушен и търпелив народ. По тази причина е абсурдно беден народ като нашият да демонстрира високо самочувствие. Но абсолютна илюзия е, че страхът може да роди нещо позитивно и градивно. Страхът ражда чудовища – такива са днес мутрите, мафиотите и олигарсите, поставили под контрол публични блага, узурпирали власт, медии и държава. Ясно се вижда колко нагли, арогантни, с напомяно самочувствие и лъскави фасади са тези нови „герои“, покорили страната. „Затова трябва да говорим, първо, за оздравяване на ценностната ни система днес и, второ, за прочистване на терена от социални и национални замърсители. За първото не ни трябва външни помощници. За второто, уви, ще трябва да ни помогне ЕС.“⁸⁶

В този ред на мисли интересни са размислите на Шелдън Уолин (професор по политология в Университета в Принстън) от студията му „Какво означава революционно действие днес?“. Адресирана към западните либерални демокрации, тя има препратки и към „новите демокрации“, каквото е българската. Според Уолин съвременната демокрация е формална и върви в антидемократична посока. Налице са „псевдodemократични заместители“, които създават илюзията за демокрация. Уолин е категоричен, че не е важно само да притежаваш права, а и да ги упражняваш.⁸⁷ Гражданинът е не само носител на права, а и участник в колективни начинания. Факт, който не съществува в българското политическо пространство. У нас между елита и обикновените хора съществува непреодолима преграда и възможността да влияеш върху политическите процеси е нищожна.

(4) Инфантилните прояви на гражданско общество у нас също са от значение. Тук е един от основните дефекти на нашата характерология: недоверие в политиките и статуквото, но без алтернативни изразители на конкретна политическа визия. Хората не вярват не само на партиите (било то нови или стари), но и на самите себе си. Факт, който говори, че българското общество се намира в режим на оцеляване и трудно намира позитивна и вдъхновяваща политическа енергия в себе си.

Това го показват дори и летните протести на 2013 година. Няколко неща в тях правят впечатление:

Протестите не излъчват ясни искания и са лишени от обща социална основа. Без идеи за качествена, дълбинна промяна е невъзможно и излизане от чистилището на злополучния български преход. Например: отваряне (разсекретяване) на приватизационните сделки, сключени от управляващите през изминалите двадесет години, голяма част от които са в ущърб на българските интереси. А именно – договорите за Кремиковци, Нефтохим, БТК, концесиите за златодобив, т.нар. американ-

⁸⁶ Петков, Кръстьо. Към извечния дебат за българското. В – Марко Семов в паметта на съвременниците. С., 2009, с. 12.

⁸⁷ Цакова, Ивка, Цит. съч, с. 140.

ски ТЕЦ-ове в „Марица-Изток“ и т.н.; необходимост от въвеждане на електронно правителство, което би могло да бъде спирачка пред корупцията; рязка промяна в съдебната система и пускане отново на трети и четвърти блок на АЕЦ „Козлодуй“, чието спиране стана по чисто политически съображения.

Интересно е, че протестиращите не предлагат никаква реална алтернатива, освен тази на улицата и анархията. Няма държава в Европа, която се управлява от улични граждански сдружения. Профилът на днешните протестиращи е доста размит и неясен. Наред с хора на духа и интелектуалци с дясна ориентация, които традиционно са против БСП – независимо в какъв формат управлява, по площадите виждаме и откровени лумпени, а по традиция на всеки протест има и платени лица. Пита се в задачата: те ли представляват българския народ? И още – винаги (от 1990 г. насам), когато левицата в България спечели изборите, се надига мощната вълна, която иска да подмени вота на гражданите. Техният принцип е: „мразим, защото мразим“. Подобна позиция е абсолютно непродуктивна. За демокрация ли говорим тук, или за пещерен антикомунизъм. Да не говорим за това, че почти всички „водещи протестъри“ се уредиха с апетитни постове в държавната администрация, без да имат грам компетентност, само защото крещяха по улиците „оставка“. Тоест, тяхната битка е била не за ценности, а за пари и позиции.

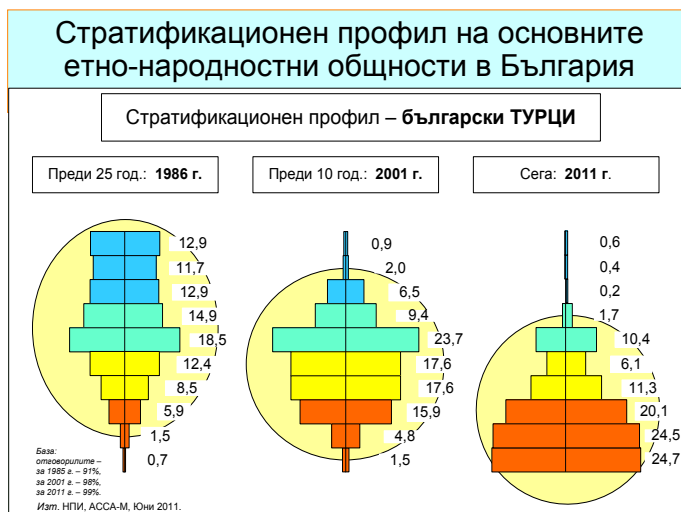
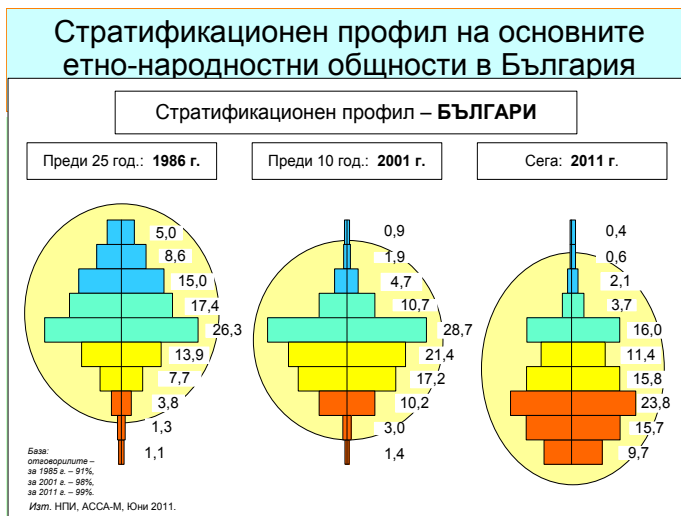
Наблюдаваме и друг парадокс: в бедна България, в най-неравното общество на Европейския съюз, протестиращите искат промяна, която безусловно ще доведе до доминирането на десните партии в политическия спектър. Партии, които по дефиниция са прокапиталистически, а повече капитализъм днес означава повече социално неравенство и бедност. Поне такава е разбирането на италианския политически мислител Норберто Боббио в книгата му „Дясно и ляво“. Според Боббио на различните етапи и в различните страни в понятията *ляво* и *дясно* се включват различни неща, но има нещо неизменно.⁸⁸ А то е, че левите винаги са за по-голямо социално равенство от десните, докато десните, в една или друга степен, подкрепят неравенството.

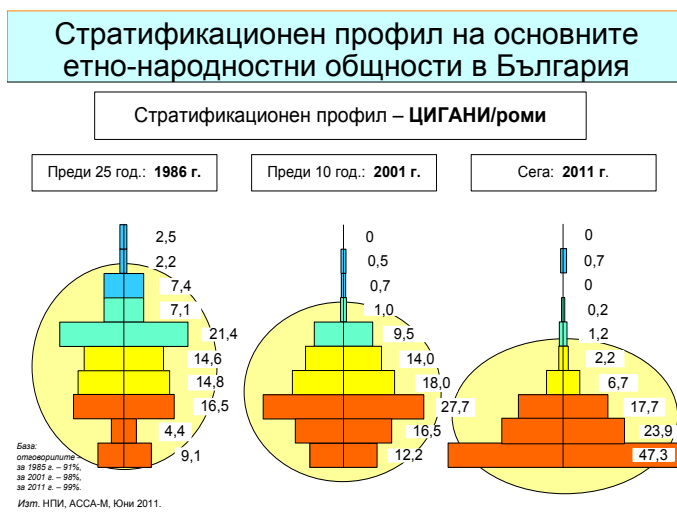
Сред протестиращите има безспорно и идеалисти. Те смятаха, че т.нар. „нови партии“, които ще влязат в Народното събрание, ще променят коренно статуквото. Пълна наивност. След 1989 г. българското общество навлиза в икономическите, социалните и политически параметри на т.нар. „корпоративен капитализъм“. Тази система извежда на преден план ценностни характеристики като егоизма, индивидуализма, алчността, жаждата за власт, сребролюбието и пр., които са трудно съвместими с призивите за „нов морал“! За съжаление, корпоративният капитализъм трудно може предложи нещо по-различно от „консумацията“, защото е подчинен на капитала, постигнат с цената на редица обвързаности и зависимости: и личностни, и национални. Подобна политическа система може да бъде коригирана, но в настоящия етап не може да се мисли за нейна радикална смяна. (България не е Китай, пък и Китай е в Азия, а не в Европа.) Ето защо и днес, и за вбъдеще политиката у нас ще осигурява възможности за определени кръгове, привилегии и предимства в бизнеса. Не случайно една от най-разпространените версии за провала на прехода припознава политиките – „алчни типове“, които са съсипали България. Тази тен-

⁸⁸ Боббио, Норберто. Дясно и ляво. С., 2001, с. 93.

денция ще продължава да живее и властва над съдбите ни, докато в България не се изгради силна и работеща „реална демокрация“. Защото никой няма да се погрижи по-добре за България от самите нас.

(5) Към това е нужно да добавим и дефицитът на средна класа в България. Съществува огромна маса от бедни, мизерстващи хора, които формират т.нар. „социално дъно“ и една изключително богата прослойка (около 10-15%), в която е съсредоточено националното богатство, както и огромна административна и медийна власт. Средната класа, доколкото я има, масово фалира и се свива. Данните за промените в стратификационната структура на българското общество през изминалия четвърт век, които социологическата агенция АССА-М дава, недвусмислено го доказват:

Неслучайно дори Франсис Фукуяма преформулира тезата си за „края на историята“, констатирайки, че „настоящата форма на глобализиран финансов капитализъм разрушава социалната база на средната класа, на която почива либералната демокрация“. Славой Жижек пък подчертава, че „бракът между демокрацията и капитализма приключи“ и проблемът за общите блага отново е на дневен ред. В този смисъл: „Българската политическа система не генерира демократични граждани; сринат е социалния капитал; свита е средната класа, хората не вярват на никого и в нищо, освен че обеднява, българското население застарява (а протестиращите са обикновено млади хора, голяма част от които са емигрирали в чужбина), тотален е контролът на „големите пари“ върху политическото съдържание в медиите, липсват силни протестни медии, които да концентрират около себе си активни граждани с алтернативни визии.“⁸⁹

И ако можем да мислим за ново Възраждане на българския дух, то ще бъде реализирано от поколението след прехода, от „новите млади“, които не носят спомена за тоталитарното минало и не са заразени от вируса на социалната и моралната деградация, разяждаща тъканта на българската нация от края на XX век. Но и за тяхното раздвижване е необходимо разработването на конкретна визия за насоките на българското развитие през XXI век.

⁸⁹ Цакова Ивка. Защо гражданските протести са рядкост в съвременна България. В – Гражданският протест. Минало, настояще, бъдеще. Бл. 2012, с. 140.

4.3. Упадъкът на гостоприемството и добросъседството

Разпадането на колективизма, характерен за социализма, и липсата на социализиращи механизми водят до отчуждение и разпадане на една от най-симпатичните ни национални черти – **гостоприемството**.

Корените на българското гостоприемство и добросъседство можем да търсим в две посоки. Първо, в облика на славянския духовен свят и второ – в чувството за колективност (комуналност), които са вътрешно присъщи на българската характерология от основаването на нашата държава.

За разлика от западната цивилизация, славянската идентичност и култура са доминирани от егалитарността и социалитарността, т.е. водещи са човеколюбието и задружността. Известно е, че славянството се развива на общинна основа в рамките на родове и общини, където съществува силно подчертан елемент на социалност и патриархалност. В този смисъл солидарността, колективизмът, взаимопомощта, с които се свързва обикновено българското гостоприемство, се коренят именно в историческите традиции и потребности на славянството. Защо?

Славяните населяват в древността земите на североизточна Европа. Тук зимите са дълги и тежки. Затрупани под снега в своите хижи, славяните могат единствено да отидат на гости у съседа или него да го посрещнат у дома. В същото време земите им през Средновековието се оказват поле на Великото преселение на народите. За да оцеляват след всяка нова вълна, славяните трябва да са единни. Освен всичко друго те са земеделско-скотовъдна раса. Взаимопомощта между семействата е била първото условие да се извършат всички земеделски дейности. Така се е формирала спонтанната нагласа към комуналност у българина – следващата причина да не загинат гостоприемството и добросъседството.

Комуналността възплава стремежа да се живее в общност и колективът да доминира над индивида. Оттук и инстинктът да се търси самосъхранение и опора в стабилни общности. „Първичната форма на такива общности, отбелязва Румен Аврамов, е семейството, споено от патриархалната традиция, което (заедно със занаятчийския цех) през първите следосвободенски години продължава да е в основата на стопанския живот. Семейното (приятелското) начало винаги е играело ролята на „обществено“. Икономическата социалност се структурира в много по-голяма степен около „родови“ (в най-широкия смисъл на думата) връзки, отколкото около капиталите.“⁹⁰

Първата сериозна корекция на традиционното българско гостоприемство нанася ламтежът за забогатяване, породил се след Освобождението, през епохата на първоначалното натрупване на капитали. Елин Пелин е описал чудесно процеса в „Гераците“, както и Георги Караславов в „Снаха“, и др. Урбанизацията от началото на 60-те години на XX век добави своето. Тя довежда до главоломно обезлюдяване на българските села и до рязко увеличаване на дела на гражданите. Градският начин на живот обаче е фундаментално различен от този в селата. Още в края на XIX век

⁹⁰ Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. С., 2001, с. 26.

Фердинанд Тьониес въвежда понятията „общност“ и „общество“, за да съпостави доиндустриалния бит с индустриалния. „Първият се характеризира с висока степен на сплотеност, силни връзки и всекидневно изразявани взаимоотношения, докато вторият – с индивидуализирано поведение, себещцентриран възглед към отношенията с другите, склонност към нарушаване на нормите на съвместно съществуване. Причините за това се търсят в гъстотата на населението. Хората, принудени непрекъснато да са в досег с други хора, които лично не познават, развиват поведение на незаинтересуваност, резервираност и в някаква степен – надменност.“⁹¹

Урбанизацията носи не само икономически последици. Тя създава нови, големи, непознати общности и премахва обществения контрол (на практика несъществуващ в градовете), а оттук – и консерватизма на българина. Масата некултивирани и „неогражданени“ селяни, механично „добавени“ към все още нестабилното градско общество в България, са извънредно податливи на пълна деморализация. Струпването в градовете разрушава обичайните връзки, на които в продължение на векове са се крепели човешките отношения – да си личност, да те знаят, да си разпознаваем и персонифициран. Променя се животът на милиони семейства, разкъсват се родови връзки, пречупва се мисленето на хората и структурата на обществото.

Разпадането на българското село води до изчезване на обичайните „спирачки“, на двете ключови понятия в речника на нашите деди: срамота и грехота, от които остават само „ръждясали остатъци“. Разведените по селата до средата на XX век са рядкост, българката е предпочитала смъртта пред позора. Нека само си спомним Елка от „Гераците“ на Елин Пелин или пък примерите, които дава Иван Хаджийски. Класическата ценностна система на традиционния български човек става все повече „музейна рядкост“. Светоусещането му, където водещи са били пестенето, трудът, самозадоволяването, невзискателността, скромността, въобще една неконсумативна психологическа нагласа, вече принадлежи на миналото, подменено със стремежа към по-приятен живот и по-лек труд. Тези процеси доведоха до нахлуването на по-големи дози отчуждение в българските домове. Освен от земята големи маси от българите се отчуждиха от своя бащин дом, от своето родно огнище, до скоро смятани за „светая светих“ на народопсихологията му.

Би било признак на едностранчивост в анализа ни обаче, ако не споменем, че през епохата на социализма постепенно започна формирането на нов тип човешка взаимност. С течение на годините съкооператорите и от входа се опознаха. Появи се общата грижа за градинката пред блока. В трудовия колектив работниците се трудиха рамо до рамо 20-30 години. На тази база възникнаха нови, макар и по-малобройни приятелства. Хората се събираха заедно на 1 май и 9 септември. В този нов род общуване също се проявяват добрина, взаимопомощ, състрадание, общо веселие и пр. Казано по друг начин, българското гостоприемство и добросъседство се видоизмениха, но не изчезнаха. И все пак, през втората половина на XX век те не бяха вече старият, патриархалният тип гостоприемство и добросъседство. Защото материалните възможности на хората бяха ограничени. А и у дома нямаше вече толкова „къшна работа“. Изчезнаха тлаките, белянките, седянките, в които се

⁹¹ Виж: Тодорова, Елка. Поглед към социологията на модерното общество. С., 2012, с. 157.

върши много работа за семейството с помощта на съседите. Всеки получаваше доходите си в касата – у дома човек само негодуваше.

В посткомунистическия свят от 90-те години на XX век е налице вече комплекс от нови фактори за трайно обезличаване и отдалечаване от гостоприемството като специфично българска и симпатична черта. Индикаторите на този процес са видими с просто око. В началото на XXI век наблюдаваме усилваща се капсулация на съзнанието. Лишен от доходи, заплашен от грабеж, днешният българин става все по-интровертен, затворен в себе си, подозрителен, недоверчив и негостоприемен, със засилен егоцентризъм. Неговото пространство вече е сведено главно до тесния кръг на семейството, съпроводено с подчертано увеличаване на индивидуализма, егоизма и намаляването на социалността.

Загубването на гостоприемството в съвременното българско общество е свързано с няколко взаимообвързани процеса.

1) С наличието на **криза в доверието**. Твърде любопитна в този аспект е анкетата на Тая Неделчева.⁹² На въпроса „Смятате ли, че на повечето хора може да се има доверие?“, отговорите на по-голямата част от респондентите са „Трябва много да се внимава с тях“ – 79,4 %. Само 17 % избират отговора „На повечето от хората може да се има доверие“. Съществени разлики между мъже и жени в това отношение няма, но все пак може да се отбележи, че при мъжете има малко по-висока „доза“ подозрителност (0,7 %), а при жените е по-голям процентът на тези, които нямат отговор (3,1 %) в сравнение с мъжете (2,7 %). „Кризата в доверието“ най-силно се проявява при хората над 70 години – 85 %. Любопитно е, че данните от изследването опровергават разпространеното мнение за хората в големите градове, че те са по-затворени, по-недружелюбни и изобщо по-недоверчиви. Разпределението при отговора „Трябва много да се внимава с тях (другите)“ е следното: София – 61,1 %, градове – 82 %, село – 82,5 %. Тоест, дори прозрачността на селското социално пространство не „отваря врати“ за гостоприемство, а дори в сравнение със София и големите градове като Варна, Пловдив и Бургас, е налице по-голяма враждебност.⁹³

2) Упадъкът на традиционното българско гостоприемство е следствие и от силната **тенденция на страх към другия**. На въпроса: „Мислите ли, че повечето хора биха се опитали да ви измамат или биха се отнесли почтено?“ повечето респонденти очакват да бъдат измамани. По възрастови групи и в процентно съотношение те се разполагат така: 18-24 години – 10,4%; 25-39 години – 13,6%; 40-54 години – 14,9%; 55-69 години – 18,7% и над 70 години – 16,7%. С две думи, цари една подчертана „навъсеност“ и „настръхналост“.⁹⁴ И това не е случайно. Довчерашни добри съседи изведнъж ставаха милионери. Познати като „добри момчета“ се превърнаха

⁹² Неделчева, Тая. Преструктуриране на ценностното пространство на българина. В – Национално, балканско и европейско: конвергенция и дивергенция. Под общата редакция на проф. Васил Проданов. С., 2011, с. 53-58.

⁹³ Вж. Българите имат проблеми с доверието, news.bg, 28.02.2009; Георгиева, Т. България и европейските ценности, в. Култура, 12 март 2009.

⁹⁴ Данните са от Европейско изследване на ценностите, проведено през 2008 г., от научен колектив под ръководството на проф. Георги Фотев.

в мутри. Апартаменти се продават с фалшиви нотариални актове, коли се крадат всяка минута. Кварталът, улицата, блокът станаха несигурно място за живеене. И този процес продължава четвърт век.

Силно засвидетелстван е той най-вече чрез равнището на битовата престъпност. По данни на ЕСИ от 2011 г., на въпроса: „**Били ли сте жертва на криминално престъпление**“ отговорите са следните: 1. ДА – случи се на МЕН – 5,2%; 2. ДА – случи се на моето СЕМЕЙСТВО – 5,8%; 3. ДА – случи се на мои БЛИЗКИ, ПРИЯТЕЛИ – 9%. **4. НЕ ни се е случвало (досега) – НО се страхувам, че може да ни се случи – 44%**; 5. НЕ ни се е случвало (досега) – НЯМА опасност да ни се случи – 36%.

Игнорирането на дома като сакрално пространство за душевността на българина провокира и разрушаването на фундаменталната връзка: родители-деца. Постепенно алиенацията се превърна в начин на живот на българското семейство. Запазвайки донякъде човешината и семейната близост, то претърпя влиянието на една нова европеизация с всичките и добри, и лоши страни. Културно-образователната роля на женската еманципация позволи на българката да добие повече гражданска физиономия, но и я отдалечи от здравословния традиционен семеен уют. „За първи път българката постави майчинското си чувство по-ниско от собствената си личност – жертва и самата тя на криворазбраното усилие за самоутвърждаване. Дори в немалко случаи тя го постави по-ниско от баналната жажда просто да си поживее.“⁹⁵ Родово-семеините граждански структури са отслабени, разпадащи се на практика, а и не са в състояние да съхраняват енергията и ресурсите, нужни за възпроизводство на нацията.

3) В края на ХХ век все по-отчетливо започва да се усеща **ерозията на социалната кохезия**. Известно е, че тя зависи от благосъстоянието: колкото е по-богато едно общество, толкова по-сплотено и солидарно е то. И обратно – колкото по-бедно е обществото, толкова е по-нервно и разединено. А по коефициента на Джини, който мери неравенствата, през 2011 г. България е 35,1 на сто – при 30,7 средно за ЕС. Нещо по-лошо: в България неравенствата имат навика да растат: 25 на сто през 2005-та, при 33,2 на сто през 2009-та. Усещането за солидарност в посттоталитарното общество спада и поради простия факт, че за масовия човек „връзките“ вече не помагат и нямат практическо значение. С проблемите или катастрофите на ежедневието сме принудени да се справяме сами, а това намалява нуждата да общуваме и посрещаме в дома си роднини, приятели, съграждани.

4) Тенденцията към изчезване на гостоприемството от душевността на българина е следствие и от **загубата на обичайната съпричастност** в българското общество. Либералната демокрация и икономическите механизми на корпоративния капитализъм доведоха до засилване на дефицита на подобни характеристики. Изследване на Института „Иван Хаджийски“, който тества европейските ценности в България чрез методиката на Лабораторията за социалнопсихологически изследвания в град Тур, Франция, взема седем ценности, които се приемат като „защитавани в ЕС“, подредвайки ги по значимост. Подредбата в проценти е следната: пазарна икономика – 53%; демокрация – 38%; свободно предприемачество – 32%;

⁹⁵ Семов, Марко. Добродетелите на българина. С., 1999, с. 170.

равенство – 29%; свобода – 24%; печалба – 22%; конкурентост – 21%; търпимост – 14%; солидарност – 12%.⁹⁶

В тези данни от значение е фактът, че търпимостта и солидарността са на последно място, докато печалбата е много по-напред. Тези социологически проучвания показват разпад на социалната тъкан на обществото, дезинтересираност към околните и самозатваряне на българина. Налице е масов песимизъм и усещане за безпътница, както и обстоятелството, че според сравнителните проучвания, българската нация е между най-нещастните в света.

Резултатите от изследване на качеството на живота в 28 държави, направено от една от агенциите на Европейския съюз, показват, че българите си остават най-големите песимисти в Европа. По десетобалната скала българите оценяват удовлетворението си от живота с 4,5 и са близо до депресия, румънците си поставят 6,2, новите десет членки на ЕС – 6,1, а старите петнайсет – 7,2. Всеки пети българин оценява здравословното си състояние като лошо, а страхът от загуба на работа плаши и бедни, и богати.⁹⁷

Любопитно доказателство за черногледството в националния ни характер е изследването на проф. Енчо Герганов⁹⁸ „От черното към бялото или от бялото към бялото. Межкултурни сравнения.“ Чрез метода на свободния асоциативен експеримент авторът показва, че за масовото българско съзнание е по-трудно пренасочването от черното към бялото, отколкото обратното. Черното е изпъкващо, прототипът, то е отправната точка. Това важи също така за архетипове като „нощта“, „злото“, „болестта“ в българското съзнание. Докато при българските турци и българските роми доминиращи са „бялото“, „денят“, „здравето“. Интересно, че и сред българските пословици, съдържащи лексемите „добро“ и „зло“, преобладават тези, които изразяват схващането, че злото преобладава в света, че злото е по-силно. Например – „зло лесно иде, мъчно си отива“; „който плаче за доброто, той без очи остава“; „доброто се чува, а лошото – по-скоро.“⁹⁹

Причините за това се коренят във високата степен на стрес, на несигурност, на дискомфорт, дошли в резултат на промените у нас; особено под натиска на беззаконието и произвола. Не случайно етническите корелации на щастието показват, че българските цигани и българските турци са по-щастливи от етническите българи. Изследванията откриват значими връзки между склонността да се избягва несигурността и щастието. При култури, при които имаме слабо избягване на несигурността и риска, се наблюдава по-силно субективно усещане за благополучие и споделено усещане за щастие, за разлика от тези, при които има склонност да се избягва рискът. Там имаме по-слабо субективно усещане за благополучие, а усещането за щастие е доста разпръснато.

⁹⁶ Митев, Петър-Емил. Европейските ценности и гражданското общество – проблеми и подходи. В – Европейски ценности и гражданско общество. С., 2008, с. 11.

⁹⁷ www.manage.bg

⁹⁸ Герганов, Енчо. От черното към бялото. Проблеми на изкуството. № 3, 2003, с. 3-11.

⁹⁹ Панчев, Иво. Разбиранията за добро и зло като лингвокултурни концепции, отразени в българските и руските пословици. Българска реч, 2006, № 2-3, с.26.

Не бива да забравяме и факта, че в продължение на няколко десетилетия преди 1989 г. социалният и икономическият статус на милиони хора се променя в позитивна посока, а след това за огромна част от тях, с изключение на едно относително малцинство, движението е в обратна посока. След предшестващия няколко десетилетен период на ускорена модернизация и вертикална миграция, смяна на начина на живот от селски към градски, от необразовано към образовано население на милиони хора, деструктивността на прехода към капитализъм доведе до низходящо движение на статуса на голяма част от населението или като смяна на социалната позиция, или като промени в икономическия статус, и то на фона на огромни очаквания за подобряване на състоянието в периода около 1989 година.

Разпадането на гостоприемството провокира нуждата от поява на нови начини за общуване, взаимопомощ, за градеж на общности. Това днес се случва във виртуалното пространство, където освен че се обменя информация, се раждат и новият тип контакти, взаимопомощ, оповестяват се каузи и пр. Дигиталната революция е един от възможните пътища да съградим наново националната общност, важна част от която е българското гостоприемство.

4.4. Другото лице на индивидуализма

Фактът, че българите са изключителни индивидуалисти е забелязан и описан от всички, които са се докоснали до нашата душевност. Тази черта в българската народопсихология традиционно се свежда до отхвърляне на всякакви авторитети, до максимата, че „войници няма, а всички са генерали“, до търсене на решения със собствени сили, до егоизъм и овълчване, до дълбоко недоверие към институциите. Като у нас е развит не просто индивидуализмът (свързан с фантазията в труда, изобретателността, рационализацията, изобретенията и пр.), а крайният индивидуализъм. При него по правило няма идея за общо благо и колективистично чувство. Българинът ако има изгода от нещо, прави го, ако не, оставя нещата да текат по обичайния начин.

Промените след 1989 г. – без да изменят коренно индивидуалистичната ни нагласа, внесоха в нейните проявления и редица нови моменти. А именно: обезценяването на „социалистическия колективизъм“ доведе до хипертрофиране на култа към личния успех, на интересчийството и фетишизирането на парите. Те се схващат като предпоставка за успешно действие на пазарния капитализъм. В този смисъл днес е налице висока степен на индивидуалистичност на ценностната система на българското общество. Стремещът към социална интеграция отстъпва място на индивидуалистична ориентация.

Трябва да се каже обаче, че българският индивидуализъм е доста по-различен от този в англосаксонските страни и Северна Европа. **Той не е свързан с идеята за конкуренцията, в която всеки получава това, което е изработил; не е функция на инициативност и предприемчивост, а следствие на феномена оцеляване във всичките му проявления – биологично, социално, духовно, икономическо. Т.е.,**

като цяло, нашият индивидуализъм е другото лице на егоизма и себичността. Факт, видим в различни посоки

Първо. Липса на лоялност и коректност. Лекотата, с която се разпадат вече създадени организации и общности, е повече от красноречива. Неслучайно на определен етап у нас имаше 400 партии – повече, отколкото във всяка друга страна, на човек от населението.

Второ. Налице са сериозни трудности в носенето на колективна отговорност. Справка – ужасното състояние на общите площи и общата собственост в блоковете и градинките около тях. Едва ли „Законът на етажна собственост“ ще накара българите да си сътрудничат.

Трето. Тенденция за бягство от конкретни отговорности. Обстоятелството, че всички големи промени у нас са резултат на външни, геополитически фактори, създава усещането у индивидите, че нещата не зависят от тях и за най-дребния проблем непременно се търси йерархична подкрепа от „високо равнище“. Красноречива е фразата, с която Петър Берон описва резултатите от българския преход: „Има права и свободи, но няма задължения“. Всичко това създава нагласа за прехвърляне на отговорностите на някой друг. „Англосаксонските и северноевропейските култури формират в резултат на дълго капиталистическо развитие съответните „култури на вината“ и отговорността. България, с взривната индустриализация през 50-те-70-те години на XX век, ликвидира традиционната селска „култура на срама“, но поради йерархическия и централизиран характер на социализма не успя да формира „култура на вината“ и отговорността. Така днес имаме гигантско унищожаване на националното богатство и никой не признава, че той е виновен, нито отговорен.“¹⁰⁰

Разноликите прояви на индивидуализма не бива да ни озадачават. Те говорят за сложността, богатството и драматизма на българския национален характер. И за това, че за разлика от много други народи, които най-напред се съхраняват като нации, ние винаги сме оцелявали като индивиди. Това сигурно води до загубване на цялостна визия за общо благо и просперитет, но пък благодарение на индивидуализма си сме опазили народността си, вярата си, езика и своите традиции.

5. Медите като рефлексия на ценностните преобразувания през прехода

Да се омаловажават постиженията на българската журналистика през последните две десетилетия е несериозно. Редица водещи медии съхраниха своя висок професионализъм и почерк, своето амплуа да не се отклоняват от главната функция на журналистиката. А именно – да дават достоверна информация за събития, икономически и социални факти, да ги анализират обективно и да предлагат конструктивни решения на повдигнатите проблеми. Нека да отчетем и факта, че ситуацията е сложна поради многообразието на медиите. Има както „поръчкова“ журналистика, опитваща се да прокара олигархични влияния, така и сензационна, която се фоку-

¹⁰⁰ Проданов, Васил. Теория на българския преход. С., 2012, с. 344.

сира върху развлечението, и престижна, която поставя сериозни проблеми и играе гражданска роля.

Като цяло обаче медиите през изминалите 25 години, с малки изключения, не изпълниха както трябва ролята си на обществен коректив. Те не прокараха принципи и идеи, с които политиките да се съобразяват, а стана точно обратното: журналистиката ни се съобразяваше с политиките. И позволи вместо тях – те нея да контролират. През последните десетилетия нашата журналистика показва, че като цяло обслужва политически и икономически интереси на определени групи в обществото. Тя се превърна в „маша“ на олигархията и демонстрира пълната си „маркетингизация“ със силните на деня, като установява и закрепва новите политически, икономически и социални институции.

Въпреки че държавната цензура е рядкост в Европа, свободата на словото далеч не е нещо подразбиращо се от само себе си. Върху медиите днес се оказва сериозен натиск (пряко или косвено) от много страни – било чрез собствениците, било от страна на политическите актьори, или пък в рамките на отделната редакция¹⁰¹ Обикновено политиките виждат в медиите проводник и колкото по-голяма е тяхната публика, толкова по-силен е натискът върху тях. Монополът на информация е една от формите на цензура, използвана от управляващите. Най-често употребяваният метод е смятаните за „неприятелски“ медии да бъдат лишавани от сведения. Или пък, когато не желаят да дискутират определена тема, политиките отказват да участват в предавания за нея и така дискусиата отпада. Следствие на политическия натиск е административният, който се изразява в извършването на проверки от различни контролни органи – данъчни, от инспекцията по труда и пр. Също така важна роля играе поставянето на условия, за да се дават реклами – другото име на приходите.

Неслучайно упорито се дискутира проблемът за корупционните практики в медиите. Корупцията е както сред обикновените журналисти, така и при редакционните ръководители и собствениците¹⁰². Като христоматиен пример се смята да вземаш пари от тези, за които пишеш. Или пък срещу заплащане медиите да не публикуват или излъчват материали срещу съответните субекти. Понякога заплащането се извършва не в пари, а чрез екскурзии или командировки в чужбина на разноски на институцията. Най-високо равнище на корупция е, когато собствениците на медията получават пари срещу подкрепата, която оказват.

Оттук и прекалената близост и зависимост на медиите в отношенията им с властта и бизнеса, което пък създава предпоставки за медиен комфорт на политическия и икономическия ни елит. Именно по тази причина отсъства сериозен анализ на политическата среда, а журналистиката се превръща в развлекателна и безотговорна сфера на политически интриги и спекулации.

Днес повечето от медиите са твърде далеч от съхраняването на обичайните ни добродетели и тяхното надграждане с новите цивилизационни ценности; както и от запазването на статуквото на традициите в името на груповата българска иден-

¹⁰¹ Вж. Благов, Кр., О. Спасов, Влияние върху медиите: собственици, политици, рекламодатели. С., 2014, с. 21-22.

¹⁰² Пак там, с. 21-22.

тичност и национален идеал. Неслучайно с най-силен интензитет на отразявани в медиите теми са: деловата политическа активност; деловата бизнес активност; глобализираща се България и олигархичните структури. А най-слабо внимание медиите отделят на: наказването на виновниците за неуспешния преход, използване на чуждия опит, селекция на лидери; състоянието на образованието и здравеопазването, статута на средната класа; раболепното подражание на западните демокрации; корупцията, бюрокрацията.

Селектирането на информацията е част от големия въпрос за **табутата в нашите медии**. Няколко примера.

Очевидна е например **тенденцията да се подмени или в най-добрия случай да се премълчи истината за постиженията на българския народ през социализма**. Водеща насока на българските медии от епохата на прехода е идеята да легитимират сегашният див, бандитски, спекулативен, неолиберален капитализъм, постигнат чрез гигантски грабеж, водещ до ново разпределение на собствеността и благата.¹⁰³ Операция, от която се облагодетелства нищожен процент от населението на страната. Ето защо всякакви сравнения със социализма са недопустими. Ако ги има, те са изцяло в негативен план. Изразите „тежкото наследство на соца“ и това на „тоталитарното минало“ се въртят като рефрен в медиите. В ефира и страниците на повечето от тях и дума не може да става за паралел между „преди“ и „сега“ по основни статусни характеристики. Конкретно: „Мълчи се, че у нас имаше общество, в което безработицата не бе проблем. Високите темпове на икономически растеж бяха жива реалност. Потреблението на населението растеше. Хората не се страхуваха да оставят домовете си отключени. Битовата престъпност беше в камерни мащаби.“¹⁰⁴

Защо се мълчи? Отговорът не е толкова сложен: от страх, от нагаждачество, от пещерен антикомунизъм, от лицемерие и пр. И най-вече българската журналистика не смее да каже не дума, а сричка за преодоляването на наложената социално-икономическата система.¹⁰⁵ Нагласата в медиите и обществото днес е да не споменават конкретни числа, а за социализма да се говори през призмата на „дефицита на банани, кока-кола и портокали“. Интерпретаторите на българския преход постоянно развиват тезите за изчезването на капитализма, заменен от „общество от нов тип, общество на мрежите, на разлятата власт“¹⁰⁶, при което употребата на традиционни леви категории като „класи“, „експлоатация“, „класова борба“ губят своя смисъл.¹⁰⁷ Дори и тези, които нямаха пряка полза от критика на миналото на България

¹⁰³ Неслучайно популярният икономист Робърт Хайлбронър започва своето съчинение „Капитализмът на XXI век“ с фразата: „Капитализмът е именно икономическата система, която господства в света днес“. Хайлбронър, Робърт. Капитализмът на XXI век. С., 1997, с. 11.

¹⁰⁴ Великов, Никола. Размисли върху интересите на социалните субекти и някои дефекти в българската журналистика С., 2013, с. 13.

¹⁰⁵ Пак там, с. 14.

¹⁰⁶ Рифкин, Д. Епохата на достъпа: Новата култура на хиперкапитализма, в която целият живот е платено преживяване. С., 2001.

¹⁰⁷ Райчев, А., и К. Стойчев, Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989-2004. С., 2004, с. 126-127.

между 1944 и 1989 г., участваха в общия „хор“ на тоталното отричане на неговите ценности, герои и ритуали.

Също така – целенасочено не се говори за (и това е начин да се „чете“ историята) трагиката в нашето минало. Да речем – колцина знаят за геноцида над тракийските българи, извършен в Османската империя. Той дори не е признат и осъден от Народното събрание. За него академик Любомир Милетич казва: „Тракийският български погром няма равен в новата ни мъченическа история“. И през този юни (2015 г.) гласът на тракийската Задушница (на Илиева нива) не се чу из цяла България. Медиите или го премълчаха, или го сбутаха в късните емисии. „Защо се правим на оглушали, пита Тодор Коруев, кръвта, изтекла от крехките телца на обезглавените пеленачета крещи, а не чуваме този кървав кръсък.“¹⁰⁸

Заглушаването на истината за Украйна, за тайната помощ на Вашингтон за украинските неонацистки бригади, е едно от най-пълните информационни затъмнения – не само у нас, но и в световен мащаб. Много усърдно българските медии, по примера на западните, представят етническото руско население на Украйна като аутсайдери в собствената си страна и почти никога като украинци, искащи федерация в рамките на Украйна, или като украински граждани, съпротивляващи се на оркестриран от чужбина преврат срещу собственото им правителство. Тотално се премълчава или превратно се тълкува решението на САЩ да изолират и провокират Русия, а рано или късно – и Китай. Перспектива, която неминуемо ще доведе до голяма война, не е изключено и ядрена.¹⁰⁹

Тук опираме до формите на вътрешноредакционната цензура. Те са различни: редакторите винаги могат да кажат, че темата не е интересна или че тезата не е доказана и да върнат материала; подборът на събития, които се отразяват също е начин за представяне на деформирана или непълна картина на реалността. Особена форма на цензура в интернет е администраторите на сайтовете да трият негативните коментари във форумите за определени лица или събития, както и забрана от страна на редакционното ръководство да се поддържат лични блогове.

Медиите имат сериозен принос за „опростачването“ на обществото. В повечето случаи те не водят до нови истини, а ирационализират колективното и индивидуалното съзнание. Така те безусловно съдействат за неговата тревожна нравствена деградация. Това явление е най-голямата рана на съвременната ни култура, която размива и ерозира ценностите. В общественото ни пространство преобладават постъпки и действия, наситени с арогантност и тарикатлък от ниска проба, на мястото на интелigentния език идва примитивният и пошъл изказ. За съжаление, повечето от медиите следват „чалга“-стила, правейки го начин на живот, вместо да показват стойностни модели на живеене. „Риалити форматите на телевизията съз-

¹⁰⁸ Коруев, Тодор. Докато „лъснаха“ лачените обувки на българското кино. В. „Зора“, бр. 24, 2015, с. 5.

¹⁰⁹ Вж. Пилджър, Джон. Медийната война и триумфът на пропагандата. В. „Русия днес“, 20-26.02., 2015 г., с. 4-5.

дават впечатлението, че всеки може да бъде VIP и че границите са заличени, което обаче е много илюзорно.¹¹⁰

Чалга културата нанася трайни и непоправими поражения за формиране на естетическия вкус на младите хора, които са 100% екранно, медийно поколение. А именно: налагане на примитивизъм, вулгарност и крайно консуматорство. Оттук и невъзможността за ценностно израстване. Естествено е желанието на медиите да бъдат интересни, атрактивни, дори сензационни. Аудиторията има такава потребност и няма защо тя да и се отнема.

Проблемът е в преминаването на здравословната граница, в подмяната и фалшификацията на ценности. Такъв е случаят (за първи път в народната ни съдба) с наглото и безочливото дефилиране на т. нар. гейове. Една затворена, но особено активна и агресивна общност, демонстрираща непрекъснато своя личностен и колективен егоизъм. Съвременните медии са пълни с псевдозвезди, създадени от реалити форматите. И те запълват медийното пространство за сметка на комуникацията с истински таланти, с интелектуалния елит на страната, с автентични, а не измислени герои.

Потенциал би могъл да се търси в:

- Противодействие на свръхкомерсиализацията и на концентрацията на власт в медиите;
- По-добра регулация за защита на конкуренцията в областта на медиите. Засилване на контрола върху Комисията за защита на конкуренцията – например чрез мониторинг на решенията на Комисията по ключови дела;
- Усъвършенстване на механизмите за сътрудничество между медиите и гражданския сектор;
- Изработване на механизми за стимулиране на качествена и социално отговорна журналистика;
- Подкрепа на разследващата журналистика от страна на неправителствени организации;
- Засилване на функцията на обществените медии. Необходимост от държавна протекция в тази посока – не непременно чрез пряко финансиране, а по-скоро чрез гъвкав избор на подходящи механизми;
- Въвеждане на гражданско участие в процеса на формиране на Съвета за електронни медии и осигуряване на политическата и икономическата му независимост. По-добра обратна връзка между СЕМ и обществеността.¹¹¹

В този контекст е интересна експертната оценка на **председателя на Съюза на българските журналисти Снежана Тодорова**¹¹². На въпроса: „В кой тип медии какви черти от националния характер са доминантно представени“, тя дава следния отговор:

¹¹⁰ Стойков, Любомир. Цит. съч.

¹¹¹ Вж. Тодоров, Петко. Медийният лабиринт на прехода. В – Медиите – между мисията и бизнеса. С., 2014, с. 274-278.

¹¹² Христов, Ивайло. Личен архив.

Черти от националния характер	Положителни черти			Отрицателни черти				Новоформиращи се черти		
Вид медии										

Преса	Активно отношение към общественно-политическите процеси			Зависимост от силните на деня				Приспособенчество		
Радио	Плурализъм на мнения и позиции			Безгръбначие				Угодничество		
Телевизия	Творчески дух			Лентяйство				Увлечение по развлекателното		
Социални медии	Изразяване на гражданска позиция			Липса на култура и простация				Повишена активност и бързина при оформяне на позиция		
Книги	Свобода на изразяване			По-ниско ниво на професионализъм				Любознателност		

Видимо е, че в полето на медиите са налице недъзи, които отчетливо ги отдалечават от европейските стандарти. У нас например, за разлика от другите страни, е трудно доловима границата между престижната преса и „таблоидните издания“, и това е една от съществените пречки за професионалното израстване на журналистите. Да не говорим за разцвета и тиражите на т.нар. „жълт печат“, който унижава достойнството на хората и не спомага за възпитанието на читателските вкусове и изисквания.¹¹³ Отчетливо забележима (особено в електронните медии) е апологетиката на възгледа, че човекът е главно не трудово, а забавляващо се същество.

Не по-малко тревожен е проблемът с дефицита на свободата на словото. В класацията на „Репортери без граници“ за 2014 г. България е слязла до № 100. Формално, наистина има плурализъм на мнения, но в този плурализъм реалните факти и неистините и псевдоинтерпретациите са примесени в огромни информационни потоци – така, че в последна сметка всяка истина може да бъде компрометирана и отречена.

¹¹³ Виж. Панайотов, Филип. Вестници и вестникари. С., 2008, с. 193.

Свободата на словото е подчинена по-скоро на пазарния механизъм, на печалбата, а не толкова на обективността. Затова шоуто, скандалът, еротиката и порнографията, сплашването с някаква опасност заемат доминиращо място в медиите; те просто произвеждат продукция, от която се печели.

Също толкова тревожна е и икономическата цензура, защото, за разлика от политическата, тя е анонимна, независеща от конкретни лица. Все по-трудно в медиите, особено в телевизията, навлизат алтернативни мнения, защото свободата на словото „не е просто правото да говориш, а възможност да бъдеш чул“.¹¹⁴

Ако искаме да имаме модерна и респектираща журналистика, очаква се да се решат конкретни проблеми като: утвърждаване на свободата на словото, постигане на обективност и независимост, присъствие на нравствени начала, а не единствено стремеж към трупане на рейтинг и на печалба.

6. Народопсихологически аспекти на демографския срив в България.

Драстична форма на обезбългаряването на държавната ни е демографският срив. Днес ние преживяваме безпрецедентен демографски колапс. Той заплашва да свие до минимум българската народност и да ликвидира понятието „национална държава на българите“. Тенденцията е до 2050 г. българското население да се стопи до 4 милиона. Всяка година от картата на България изчезва град като Дупница например. Сегашната демографска криза в България няма аналог в цялата ни история. За двадесет години, без природни катаклизми и военни конфликти, ние сме намалели с близо два милиона души: от 8,9 млн. в края на 80-те години до малко над 7 милиона през 2014 година. И то в мирно време и при управление на собствени правителства. При преброяването през 1985 г. населението на нашата Родина е 8 948 649 души. През 2013 г. страната ни е около равнището на 1946 г., когато се ражда 7 милионният жител на България. Тоест, в рамките на ограничен период българската нация е загубила една трета от етническият си потенциал! „По-жестоката е демографската катастрофа по българските земи само в края на XIV век, когато със завладяването на Търново под ятагана на султан Баязид Йълдъръм е паднало повече от 50% от населението на Средновековна България.“¹¹⁵

Учени математици са изчислили, че българите намаляват с 9 души на час. Това прави около 7000 на месец или около 80 000 годишно.¹¹⁶ От следвоенната 1945 г. никога раждаемостта не е била толкова ниска. Тогава населението на страната, както посочихме, е било по-малко от 7 млн. души, а са се родили 61 300 деца. През 1946 г. у нас новородените са били 179 226, през 1949 г. те са 177 226, а рекордът държи 1950-а, когато са се появили 182 571. През 2012 г. е поставен последният антирекорд – раждат се едва 63 891 бебета, почти 1000 по-малко от кризисната 1997 г.¹¹⁷ Така например по

¹¹⁴ Проданов, Васил. Теория на българския преход. С., 2012, с. 641.

¹¹⁵ Митев, Трендафил. Българска политическа дефектология. С., 2011, с. 258.

¹¹⁶ <http://Bulgarian.ruvr.ru/> 2012.

¹¹⁷ Недялкова, Жулиета. Раждаемостта удря дъното. Преса, 23.07. 2013 г., с. 6.

данни на сайта Population Reference Bureau (<http://www.prb.org>) по темп на загуба на човешкия си потенциал България заема първо място, оспорвано единствено с африканската държава Свазиленд. Пак по данни на този сайт страната ни влиза в двадесетте държави с най-ниска раждаемост в света. И още – според прогнози на Центъра за демографска политика, циганите у нас през 2050 г. ще бъдат 3,5 млн, турците – 1,2 млн., а българите – едва 800 000 души.¹¹⁸ Казано по друг начин, българите ще станат малцинство в собствената си страна.

Налице е обезлюдяване на цели райони в страната. (Единствено столицата София и Варненска област бележат благоприятен естествен прираст – от 15,8 на хиляда.) В началото на XXI век сме свидетели на главоломно ликвидиране на българските села. Потресаващ пример за това са районите на Родопите и Странджа. В крайна сметка има реална опасност през 2060-2062 г. България да остане без селско население, ако се запази темпото на депопулация на селските райони. По данни на Института за изследване на населението и човека към БАН (проучването „Демографски перспективи пред българското село“) за последните 60 години броят на живеещите в селата намалява близо с 3 милиона души. Сега в малките населени места живеят около 2 милиона души, или под 28 % от населението. За сравнение: преди 100 години едва 20 % от хората са били в града.

Учените изчисляват, че днес съществуват поне 200 села „призраци“ – т.е. административно присъстват, но хората ги няма. Още около 500 села са с между 10 и 50 жители. Смъртността в тях е в пъти по-голяма от тази в градовете, няма здравни заведения, инфраструктурата е лоша или я няма, липсва и поминък. Не само Родопите, но и цели райони в Северозападна България, Западните покрайнини, Предбалкана се превръщат в „музеи на депопулацията“. Сред областите, в които се отчитат в най-голяма степен негативните тенденции от обезлюдяването са Видин, Ловеч, Монтана, Смолян. Типично български краища като Трън, Годеч, Макреш, Брегово имат над 70 % обезлюдяване. По други данни от 1989 г. до 2012 г. 183 селища в България са напълно обезлюдени. А 1262 селища, което е 23,7% от всичките 5329 такива в страната ни, са с население от 10 до 99 души.¹¹⁹

Трябва да споменем и немаловажния факт, че в българските села е концентрирана по-голяма част от по-малките етнически групи – през 2011 г. 44,6% от ромите и 62,3% от турците живеят в селата. Значителна част от небългарските етноси са разположени в пограничните райони на страната, а също така и в областите Кърджали и Бургас в Южна България. Съсредоточаването и преобладаването на малцинствените етноси там води до териториална, езикова, а понякога и управленска „автономизация“ и дебългаризация, както и до задълбочаване на ксенофобията и взаимната подозрителност и недоверие между етносите. А и до изострянето на апетита на съседните държави.

¹¹⁸ [Htt://news.ibox.bg/news/id-1603710177=](http://news.ibox.bg/news/id-1603710177)

¹¹⁹ Стефанов, Н., Демографската катастрофа на България: параметри, причини, перспективи и алтернативи. В – Демографската катастрофа на България. Български икономически преглед. г. 2, кн. 1, 2014, с. 10.

Показателна в това отношение е политиката на Република Турция, която – въз основа на идеите за ислямско единство и на неоосманизма, утвърждава линия на възвращане на Османската империя, като периодично прави целенасочени провокации. Такава беше например публикуваната през пролетта на 2013 г. във в. „Миллиет“ скандална карта „Нова Турция“, където – като част от Турция, бяха включени именно регионите със значително турско-ислямско население, обхващащи почти една трета от територията на България.

От друга страна, запустяването на селата пречи на България да усвоява средства от европейските програми. Селските общини са толкова бедни, че не могат да осигурят задължителното съфинансиране на проектите. Не е ли това начин за превръщане на България в екологична регионална зона, без индустрия и място за преселение на жители от Западна и Централна Европа?

В Северозападна България например за периода 2001-2011 г. хората са намалели със 190 хил. души, или с 18,3%. Северозападът заема последно място в класацията на районите в Европейския съюз по показател БВП на човек от населението. През 2009 г. той е бил 27,3% при средно за страната 44 на сто.¹²⁰ В Северозападна България вече имаме демографски вакуум, който вероятно ще бъде запълнен с емигранти от конфликтните райони на Северозападна Азия и Северна Африка. Във в. „Преса“¹²¹ Георги Бърдаров изнесе интересни данни от официално проучване на ООН. Според тях между 2007 и 2050 година страните в Западна Европа ще увеличават населението си, докато тези в Източна ще го намаляват. Така Великобритания ще има с 15% повече жители, отколкото в началото на периода, Франция – с 10%, а Италия – с 5% повече. В същото време България ще намалее с 35%, Украйна – с 33%, а Полша – с 20%. От световната организация прогнозираят и около 1,5 милиона души емигранти да влизат в Европа всяка година от периода. Освен това от ООН предвиждат 1,5 милиона емигранти от Африка и Азия за всяка година между 2007-2050 към Европа. За 43 години това означава над 50 милиона души. А това пък подсказва, че Европа, в това число и България, ще бъде по-малко европейска и християнска.

В основата на демографския срив стоят **обективни и субективни причини. Обективните са свързани с:**

- Класическия демографски преход, който изминава България от аграрна към индустриална култура. Той се характеризира с преминаване от режим на възпроизводство (с обичайните високи темпове на раждаемост и смъртност) към по-ниски нива. Между 50-те и 70-те години на миналия век около 2,2 милиона българи се превръщат от селяни в граждани. Броят на изселванията към градовете надвишава 100 000 души средногодишно, а през 60-те години той е между 150 и 180 хиляди.¹²² Американският учен Уорън Томпсън свързва този феномен с процесите на урбанизация и индустриализация на обществата. Той очертава четири стадия в неговото развитие. Първият, наречен от него

¹²⁰ Димова, Г., Вдигат Северозапада на крака с 2,3 млрд. лв. в-к „Преса“, 17. 08. 2013, с. 6.

¹²¹ България е в демографски колапс. в. „Преса“, 08. 06. 2013, с.14-15.

¹²² Василева, Бойка. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1990, с. 56.

„домодерен“, се отличава с високи темпове на раждаемост и смъртност. При втория – „индустриалния“, най-характерно е спадането на смъртността. Третият, типичен за „зрялото индустриално общество“, се състои в бързо намаляване на раждаемостта. И четвъртият – „постмодерният“, се изразява в припокриването на двата показателя на много по-ниски стойности, отколкото в началото на демографския преход.¹²³

- Вече четвърт век след 1989 г. в България реално не се претворява една смислена държавна стратегия по отношение на демографските тенденции в страната. Има я на книга. В сравнение с периода на т.нар. социализъм, днес отсъства системна и ясна политика за увеличаване на репродуктивния потенциал на нацията. Крайъгълен камък на тогавашната демографска стратегия е Указът за насърчаване на раждаемостта, който се използва чак до 80-те години на миналия век. В него са посочени актуализираните добавки, получавани след раждането на всяко едно от децата. При първо дете – 20 лв., 200 – при второ, 500 – при трето, и по още 20 лв. за всяко следващо дете в семейството.¹²⁴ Тази диференцирана скала показва, че се стимулира третото дете, но не и следващите – факт, който е част от тенденциите към ограничаването на раждаемостта сред малцинствата. Крайният резултат от безотговорността на днешния български политически елит е реалната възможност да се стигне до свиване на българската народност и денационализиране на българската държава „На своята си територия българите ще останат 30% процента от населението (при 90% през 1988).“¹²⁵ Единственият изход от подобен демографски колапс е финансова инжекция, „спринцовка с адреналин“, която да стимулира раждаемостта и да оживи семейната структура. Тук е нужна нова цялостна политика.
- Високият процент на безработица във възрастовата група 20-40 години. Българката се чувства все по-неуверена в бъдещето си и затова решава, че възможностите ѝ се изчерпват с едно дете.
- Ниско равнище на социална сигурност, въпиющо социално неравенство, безработица, бедност, застаряване и пр., резултат от създадената у нас неолиберална икономическа и политическа система.

Субективните причини в погледа върху демографската ситуация се свеждат главно до промяна на социалната ценностна система. Нейният разпад поне в традиционния ѝ облик е повече от очевиден. Например – предпочитаният избор на младите да живеят заедно, без да сключват брак. Това съвместно съжителство (форма, която доскоро бе табу), без обвързване, се предпочита от хора на възраст под 40 години. От тази възрастова група са 70% от всички безбрачни двойки в България. Семейната институция се разпада – през 2010 г. са сключени 24 000 брака и са регистрирани 11 000 развода. А семействата без деца са 35 на сто.¹²⁶ Статистиката

¹²³ Цит. по: История на Народна република България“. С., 2009, с. 389

¹²⁴ Държавен вестник, № 2, 9 януари 1968.

¹²⁵ Мирчев, Михаил. Социална динамика и цивилизационно разслояване. С., 2009, с. 149.

¹²⁶ <http://Bulgarian.ruvr.ru/> 2012

показва, че е ниска продължителността на браковете. За последните осем години тя е около 14 години.

В това отношение би бил любопитен един паралел¹²⁷ между нагласите в българското семейство от началото на XX и началото на XXI век.

- В началото на XX век децата са богатство, защото още от шестата си година те активно участват в работния цикъл на семейството. Многобройното дребно земеделие е съществен фактор за демографската „виталност“. Днес удоволствието да имаш деца се плаща скъпо и прескъпо. Тоест – в XXI в. децата вече са „икономическо бреме“ за родители без частна собственост и с ниски доходи.
- През 1900 г. в многоетажните стари семейства отглеждането на децата не е проблем, при наличието на баби, дядовци и широки дворове, където те се самоотглеждат и самовъзпитават.
- Навремето са непознати противозачатъчните средства, днес да се предпази една жена от забременяване е от лесно по-лесно.
- В началото на XX век абортите са рядкост, сега се правят толкова аборти, колкото са и родените деца. Те са елемент на младежкия стил на живот.
- През 1900 г. мъжът е могъл да се люби само с жена си, затова са се женили, затова са раждали. Сега всеки мъж или жена могат да правят любов колкото им душа иска и вън от семейството, просто „за кеф“, а не за „възпроизводство“ на деца.
- Не е без значение и отдаването на хомосексуалност – тенденция, която през последните 10-15 години се масовизира целенасочено от заинтересовани среди, с изравнен дял сред младите жени и мъже. Доказателство е организирането и провеждането на т.нар. „гей-прайдове“, финансирани щедро от чужди фондации, като например „Отворено общество“ на Джордж Сорос.
- Бременните майки трудно си намират работа. Работодателите предпочитат да вземат на работа млади, привлекателни момичета, а бременните или имащите изгледи да забременеят се отбягват. Т.е., имаме все по-малки възможности за професионална реализация. Младите българи не се чувстват нито социално сигурни, нито социално зрели, за да поемат грижата и отговорността да създадат семейства и да имат деца.
- Свърхиндивидуализъм, като инстинктът за продължаване на рода е изместен от потребителския стремеж, от нагона към наслаждения и развлечения на всяка цена. По-леко се живее без деца, две мнения по този въпрос няма! Културнообразовашката роля на женската еманципация позволи на българката да добие гражданска физиономия, но я отдалечи от здравословния семеен егоизъм. „За първи път българката постави майчинското си чувство по-ниско от баналната жажда просто да се живее.“¹²⁸ За сравнение – в началото на XX век безплодието се е считало за Божие наказание, за най-голямото нещастие,

¹²⁷ Вж. Хайтов, Н., Дневник. Книга шеста. С., 1997, с. 111-112.

¹²⁸ Семов, Марко. Добродетелите на българина. С., 1999, с. 170.

което може да сполети една двойка, а наличието на потомство – за най-голямо щастие и богатство.

Освен количествени показатели, демографската криза в България притежава и качествени характеристики с различни измерения.¹²⁹

Първият аспект е свързан с дела на хората над 65 години и този на младите хора под 15 години спрямо общия брой на населението.

Друг важен аспект е здравословното състояние на хората в България, което определено е резултат на липса на адекватни здравни грижи като следствие на съществуващата здравна система. България е на четвърто място сред 30 европейски държави по обща ранна смъртност за мъжете и жените на възраст от 45-74 години, съответно 1617 мъже и 1096 жени на 100 000 души.

Трети важен сегмент на качествените характеристики е етническата съставляваща. Фактически негативните параметри на раждаемостта, а отгук и на естествения прираст на България основно за сметка на държавнообразуващия етнос – българите. Сред новородените броят на бебетата, родени от майки българки, е по-малък от половината. Подобна тенденция поставя страшни въпроси пред съществуването на българите като народ и България като нация и държава.

Този процес показва, че българската нация губи своята „сила“, че тя няма да може да се възпроизвежда като българска и да запази българското си самосъзнание. При това положение „към края на XXI век, а може би и по-рано, България ще се превърне в мултинационална държава, в която българският етнос ще бъде основа на конституирането на немногобройната „моноетносна“ българска нация.“¹³⁰ При тази ситуация не е изключено да се достигне до „македонския“ или като най-негативна възможност – до реализирането на някакъв вариант на „косовизация“, т.е на разпарчетосване на страната.“¹³¹

Съвкупността от количествените и качествените параметри на демографската криза недвусмислено говори, че ако в най-скоро време не се изгради позитивна алтернатива на тази трагична картина, страната ни може да навлезе в стадия на „демографски разпад“ – т.е., България няма да може да поддържа своето естествено социално-икономическо, държавно-политическо и културно възпроизводство. В сферата на икономиката, например, демографският срив води до намаляване на производството на стоки и услуги поради свиването на потреблението; ограничаване на конкурентоспособността в резултат на „изтичането на мозъци“ от страната; застаряването на населението пък ще доведе до натоварване на социалните фондове и мащабен социален дисбаланс.¹³²

¹²⁹ Вж. Стефанов, Нако. Цит. съч., с. 10-11.

¹³⁰ Вж. Оценяване на заплахите на сигурността. Икономически алтернативи, УНСС, 2007, №3, с. 131 и сл.

¹³¹ Манов, Борис. Демографската криза и националната сигурност – има ли изход България. В – Демографската катастрофа на България. Български икономически преглед. г. 2, кн. 1, 2014, с. 17.

¹³² Вж. Фридман, Дж., Следващите 100 години. Геополитическа прогноза за XXI век. София, НСМ-Медиа, 2009, с. 163 и сл.

Решение на този драматичен проблем би могло да се търси в създаването на държавна стратегия за демографско възраждане на България. Основното в нея следва да е високото равнище на трудовата заетост и финансово поощряване на новосъздадените семейства. Също така – целенасочени дейности за намаляване на детската и преждевременната смъртност и към увеличаване продължителността на живота, отхвърляне на свръхлибералния модел на управление на здравеопазването, реемиграция на част от вече емигриралите български граждани, опростяване и ускоряване на процедурата по придобиване на българско гражданство от етнически българи и пр.

Непосредствено свързана с демографската криза е **нестихващата емиграция, която е път към национално самоубийство и превръща България в безлюдна територия.** В Испания, Гърция, Италия, САЩ работят стотици хиляди български гастарбайтери, които подпомагат семействата си и бедните си роднини. Друга част от емигрантите са висококвалифицирани специалисти, завършили образованието си в Западна Европа и установили се там. Разчетите на посредническите фирми, които уреждат приема в чуждестранни висши учебни заведения, сочат че над 10 000 младежи (предимно от езиковите и математическите гимназии) годишно отиват да следват в чужбина. „Фактически, Отечеството ни плаща своеобразен „кръвен данък“ на богатите страни, като нашите млади хора подобряват демографската ситуация в тях за сметка на собствения си народ и държава.“¹³³

Огромната по обем емиграция от 1990 г. насам се „разлива“ на три вълни: след „отварянето“ на държавата през 1989 г.; между 1999-2006, продиктувана от стремежа за оцеляване, и – последната, след приемането на България в ЕС през 2007 г., когато отпадат граничните ограничения. Общият обем на напусналите страната през изминалите двадесет и три години е от порядъка на 1,2-1,5 млн. души, което представлява 16-20 % от общото население на страната – 7,6 млн. души към 2008 г. Сред тях – преселници, дългосрочни и краткосрочни трудови емигранти, както и нова вълна от млади хора, насочващи се към западните страни в ЕС.¹³⁴ Основните причини за масовата емиграция, многократно коментирани в медиите, са: (1) икономическите, породени от бедността, високата безработица и липсата на поминък; близо 60% от заминаващите зад граница посочват работата като главен мотив; (2) професионална, която се изразява в невъзможност в своята страна да се развиваш кариерно; (3) повсеместна социална несправедливост; (4) мутризация на всекидневието и морална неудовлетвореност; (5) усъвършенстваните до перфектност в Западните страни и САЩ механизми за „изсмукване“ на нужните им млади мъже и жени; (6) неограничените на практика възможности, които дава глобалната и отворена икономика за свободно движение на работна сила; (7) трайното въздействие на отродителната претопителна „машина“, която доведе в крайна сметка до липса на родолюбие и отговорност към родината.

Емигрантите можеха да бъдат много по-малко, ако имаха сигурно икономическо бъдеще тук, ако бяха хора с национално самочувствие, които милеят България и

¹³³ Стефатов, Н., Цит. съч, с. 12.

¹³⁴ Мирчев, М., Социална динамика и цивилизационно разслоение. С., 2009, с. 111.

вярват в нейното бъдеще. Мнозина от тях не биха я напуснали в такъв тежък за нея момент. Изводът е банален: за мнозина от българите се оказа, че готовото в цивилизования свят е за предпочитане от онова, което ние можем да направим сами за себе си тук – в България.

Въпреки че емиграцията по същество е може би най-големият „инвеститор“ в нашата икономика (по официални данни, емигрантите внасят около 1 млрд. евро годишно, а в бюджета под формата на ДДС влизат над 200 млн. евро), въпреки че дава възможност на образованите съсловия да натрупат граждански и професионален опит, нейният обем е най-яркото доказателство за гнева срещу живота, който днес живее българинът.¹³⁵ Емигрантските вълни застрашават и генофонда на българската нация. Те оказват негативен ефект и върху възпроизводството на населението, тъй като чрез „износа“ на жени в родилна възраст се понижава равнището на потенциалната бъдеща раждаемост в средносрочна и дългосрочна перспектива, като няма и признаци емиграцията да спре. Според прогнозите на Националния статистически институт след 2010 г. емигрантският поток ще се стабилизира на около 6-8 хил. души годишно.¹³⁶ Процес, който пряко застрашава националната ни сигурност във всички аспекти: политическа сигурност, териториална цялост, национален суверенитет, икономическа стабилност.

Като народност българинът емигрира най-масово – и в сравнение с останалите източноевропейски страни, и спрямо ромите и българските турци. Майкъл Димок – директор на „Центъра за изследване на хората и пресата“ във Вашингтон, посочва в проучване сред 44 страни, че българите са с най-ниската самооценка на живота в своята родина. „Българите са недоволни от живота си, отчаяни, апатични, невярващи на никакви политически сили и водачи, загубили вече надеждата, че скоро ще се измъкнат от тази си незавидна участ.“

В края на миналия век в интернет бе публикувано афористично-иронично есе, озаглавено „Моите 50 причини да остана в България“, което е красноречив портрет на тенденциите в националния ни характер, както и отражение на съдбата ни през изминалите две десетилетия. Ето част от него:

Искам да остана¹³⁷ в България:

- *Защото много ми харесва да живея в кочина;*
- *Страшно искам да плащам външен дълг, който не съм направил аз;*
- *Страшно си падам да ме унижават новобогаташите;*
- *Панелните гарсоньерки са моята мечта;*
- *Обичам депутатите, които съм избрал, да гласуват тъпи закони;*
- *Държа да се осигурявам здравно и след това, като се разболея, никой да не ми обръща внимание;*

¹³⁵ Вж. Конвергенция и европейски фондове. Икономически доклад за Президента на Република България 2006. Под общата редакция на Неновски, Н. и Ст. Статев. С. 2006, с. 32.

¹³⁶ Национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България 2012-2030 г. В – <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG<=495>

¹³⁷ Цит. по Семов, Марко. Изследвания и есета за българската народопсихология. С., 2013, с. 436-437.

- *Обичам да дружа с роми, неграмотни и наскоро забогатели от мръсен бизнес;*
- *Харесват ми подкупните ченгета;*
- *Обичам безумно чалгата;*
- *Весело ми е, като гледам как БМВ-та газят хора и се отърват с глоба за превишена скорост;*
- *Умирам от кеф, когато по телевизията ми говорят неграмотни хора и гейове и т.н. и т.н...*

Отродяването се вижда и в смачканото ни самочувствие, в липсата на воля и енергия за възраждане на националния дух. Примерите в тази посока са многобройни:

- С изключение на Васил Левски, нямаме неомърсен национален герой;
- Държавата е най-първият ти враг, мачкайки те постоянно и методично, а администрацията и гражданите си играят на котка и мишка;
- Живеем в страна, където надписите по пътища и ресторанти в болшинството случаи са на английски;
- Непрекъснато виним други за съдбата си;
- Сънародниците ни в чужбина не признават, че са българи, а се пишат ту сърби, ту македонци;
- Държим първите три места по смъртност от инфаркти, инсулти и бъбречни болести;
- България е държава, в която се е възцарила поговорката „Бог – високо, цар – далеко“. Тоест, каквото и да ти се случи, няма на кого да се оплачеш.

Тази тенденция се запазва и в началото на ХХІ век. Изследване на агенция „Афис“ на нагласите за емиграция у нас показва, че броят на желаещите да напуснат България нараства¹³⁸. Докато преди пет години 20,1% имат желание да живеят зад граница, сега процентът скача на 37,1%. Синдромът на „пътуващия човек“, интеграцията в чужди национални общности стават вече част от българската народопсихология. България като ценност вече не е фактор, все повече заменена от парите и стремежа към по-високо заплащане и стандарт на живот, но в общества, устроени добре от други умни хора.

Психологическата нагласа на повечето емигранти е такава, че те свикват с живота в чужбина и постепенно се отчуждават от родината. Както отбелязва Алфред Шютц в книгата си „Чужденецът“ (1999), продължително живеещият в друга страна чужденец постепенно престава да бъде такъв и бавно, но неизбежно „вкусва“ от „магическия плод на чуждостта“. Това се случва и с повече български емигранти. Определението „българин“ бива преобразувано във „французин от български произход“, „германец от български произход“ и пр. С други думи, съществува някаква времева граница – три, пет, години, отвъд която българският емигрант (а и всеки друг) от „изселник“ става „заселник“ в чужда земя!

Високият процент на емиграцията у нас е обусловен и от липсата на реална перспектива и забележителната диференциация на българското общество: по региони, възрасти, етноси, имуществен и образователен ценз. Днес българите са разедине-

¹³⁸ 193 000 напускат България до три години. в. Преса, 06.07. 2013, с. 15

ни, както никога до сега: между имащи мини и работещи в тях за 500 лева; между „хляба“ и „смъртта“, между София и провинцията, между работодателите и работниците, между средната класа от столицата и „аутсайдерите“ от селата и малките градове; „младите европейци“ срещу „старите социалисти“; задоволените срещу клошарите и пр. И това е на фона на т.нар. „постбрежневски застои на икономиките на Европейския съюз“ (Боян Дуранкев), който не вещае нищо добро за страни като България, където резултатите от икономическите удари и кризи са още по-тежки.

Цената на прехода е най-съкрушителна по отношение на населението – най-ценният ресурс на България. За двадесет и пет години над 1 000 000 души са трайно напуснали пределите на страната. Хора, избягали от глада, безпаричието, страха, несигурността, безперспективността, чалгафонщината и пр. От тях 800 000 са в т.нар. „фертилна възраст“. Тоест, България губи не само децата си, но и своите внуци!

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трансформациите и измененията в националния ни характер през последните две десетилетия ни дават правото да направим следните изводи:

Първо. Промените са асиметрични – ограничено положителни (като освобождаване от страха и ограниченията, събуждане на предприемчивостта, инициативността), и, за съжаление, рязко отрицателни. И с просто око са видими показателите за деградацията на българското общество: нарастващ егоизъм, алчност и интересчийство; прогресивно отчуждаване и отродяване; оплюване на кумири и успехи; масово лумпенизиране, бълване на омраза, профанизиране на ученолюбие. Основният фактор за тези негативни метаморфози са криминалният преход към неокапитализъм и несправедливият начин, по който стана преразпределението на богатата и възстановяването на частната собственост. Формиран е вече нов цивилизационен модел, основан на егоизма, хедонизма и свърхпотребителското съзнание. Тук от значение е и агресивното и силово налагане на глобализацията. По своята същност тя е рязка защита на интересите на корпорациите, а не на дребния и средния бизнес, което допълнително води и до задълбочаване на социалните неравенства и чувството за несправедливост. Или както телеграфно заявява Бил Гейтс: „Капитализмът създаде чудовищно несправедлив ред. Трябва да се създаде друго общество, в което печалбите и богатството да бъдат обявени за пороци.“

Второ. Вместо подобряване на жизнения стандарт и изграждане на модерна и просперираща България, станахме свидетели на прогресивното изтощаване на националната енергия и перманентното противопоставяне на всички равнища: политическо, социално, етническо, икономическо. Оттук и разпадането на идеята за единство на националната общност. Твърде значещо е девалвирането и омаловажаването на понятия като „родина“, „патриотизъм“, „православие“, „отечествен дълг“, „солидарност“ и пр., смятани от една част от населението за ненужни и анахронични спрямо модерния свят.

Трето. Наложеният у нас неолиберален, но по същество колониален модел, на практика води до автогеноцид. Видимо е прогресиращото свиване на българската народност в днешните вътрешни граници на страната. Налице е също така силен глобален и регионален натиск срещу националния ни суверенитет, все повече поставян под съмнение от популистките геополитически ходове на политическия ни елит. Все по-често в общественото пространство се лансира тезата за Европа като „дом на регионите“, а не съвкупност от жизнени национални държави. В тази стратегия България е система от самостоятелни икономически и политически региони – Родопите, Пиринска Македония, Добруджа и пр. Така обезбългаряването става негласна държавна политика, която се прицелва в мултинационалния модел и води до денационализация и промяна на националното самосъзнание.

ИЗМЕНЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР ПРЕЗ ПРЕХОДА

Резюме:

В центъра на студията са появата и формирането на нов цивилизационен модел в българската народопсихология от края на XX и началото на XXI в. Той е ситуиран върху неолиберални икономически и социални доктрини, върху постмодерната парадигма на печалбата, хедонизма и отчуждението. При него доминира утвърждаването на потребителско-консумативната нагласа, трансформираща в негативен план традиционните български черти като: родолюбие, трудолюбие, солидарност, добросъседство, гостоприемство, справедливост, ученолюбие, уважение към семейната традиция и пр. Налице е пренареждане на ценностната система по посока на комерсиализацията на всички сфери – и духовни, и материални. Вихрещите се в обществото властолюбие, корупция, алчност, омраза, егоизъм и пр. няма как да не „увредят“ водещите черти на българския национален характер и да не повишават мащабите на българската народопсихологическа дефектология.

Основният фактор за тези негативни метаморфози е подмяната на промяната. Вместо развитие към рационален, предприемачески капитализъм, политическият елит тласна страната към ирационален, бандитски капитализъм, при който печалбите не са от труд и креативност, а от грабеж и спекула. В резултат: мизерност, безпросветност и духовна пустота. Оттук идва и невъзможността, поне засега, голяма част от българите да живеят добре и достойно – като един високоуважаван европейски народ.

CHANGES IN THE BULGARIAN NATIONAL CHARACTER DURING THE TRANSITION

Abstract:

In the center of this text is the creation and development of new civilization model in the Bulgarian national psychology from the end of the 20 century and the beginning of the 21. He is based on neoliberal economical and social doctrine, situated on postmodern paradigm about profit, hedonism and alienation. The text is dominated by validation of user advisory attitude, which is transforming in negative plan the traditional Bulgarian customs like patriotism, hardworking, solidarity, hospitality, justice, willingness to learn and respect to family traditions, aside from that there is rearrangement to the moral system which commercialize all fields of the society. The community is full with well-known vices like lust for power, corruption, greed, hatred, selfishness, etc. all these things damage main parts of the Bulgarian national character and raise the scale of the Bulgarian national psychological defectology.

The main factor for this bad metamorphosis is the switch of the so called „change“. Instead of development to rational, enterprising capitalism, the Bulgarian political elite pushed the country to irrational, criminal capitalism, in which the profits aren't from hardworking and creativity, but from stealing and speculation. In result- poverty, ignorance, and soul emptiness. From here is impossible in the current moment big part of the Bulgarian population to live well and worthy, as the respectable European people that they are.